

ÚZPI

ÚSTAV ZEMĚDĚLSKÝCH A POTRAVINÁŘSKÝCH INFORMACÍ

ZEMĚDĚLSKÁ EKONOMIKA

Agricultural Economics

ČESKÁ AKADEMIE ZEMĚDĚLSKÝCH VĚD

1

ROČNÍK 43 (LXX)
PRAHA
leden 1997
CS ISSN 0139-570X

Mezinárodní vědecký časopis vydávaný z pověření České akademie zemědělských věd a s podporou Ministerstva zemědělství České republiky

An international journal published by the Czech Academy of Agricultural Sciences and with the promotion of the Ministry of Agriculture of the Czech Republic

Redakční rada – Editorial Board

Předseda – Chairman

Doc. Ing. Vladimír Jeníček, DrSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Členové – Members

Ing. Gejza Blaas, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Bratislava, SR)

PhDr. Stanislav Buchta, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Bratislava, SR)

Doc. Ing. Juraj Cvečko, CSc. (Agris, Bratislava, SR)

Prof. Ing. Jan Hron, DrSc., dr. h. c. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Mgr. Helena Hudečková, CSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Doc. Ing. Viera Izáková, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a potravinárstva, Bratislava, SR)

Ing. Josef Kraus, CSc. (Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha, ČR)

Ing. Bohumil Prouza, CSc. (Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha, ČR)

Prof. Ing. František Stěleček, CSc. (Jihočeská univerzita, České Budějovice, ČR)

PhDr. Jana Šindlářová (Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, Brno, ČR)

Prof. Ing. Karel Vinohradský, CSc. (Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, Brno, ČR)

Prof. Ing. Jozef Višňovský, CSc. (Vysoká škola poľnohospodárska, Nitra, SR)

Prof. Ing. Ivan Vrana, DrSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

Vedoucí redaktorka – Editor-in-Chief

Mgr. Alena Rottová

Cíl a odborná náplň: Časopis publikuje autorské vědecké statě s agrární tematikou z oblastí ekonomiky, managementu, informatiky, ekologie, sociálně-ekonomické a sociologické. Od roku 1993 zajišťuje kontinuálně problematiku dosud uveřejňovanou ve zrušeném časopisu Sociologie venkova. Široké tematické spektrum zahrnuje prakticky celou sféru agrobusinessu, tj. ekonomickou problematiku dodavatelských vstupu- vých sfér pro zemědělství a potravinářský průmysl, sociálně-ekonomickou problematiku a sociologii venkova a zemědělství, až po ekonomiku výživy obyvatelstva. Statě jsou publikovány v jazyce českém, slovenském nebo anglickém. Abstrakty z časopisu jsou zahrnuty v těchto databázích: Agris, CAB Abstracts, Czech Agricultural Bibliography, WLAS.

Periodicita: Časopis vychází měsíčně (12x ročně), ročník 43 vychází v roce 1997.

Přijímání rukopisů: Rukopisy ve dvou vyhotoveních je třeba zaslat na adresu redakce: Mgr. Alena Rottová, vedoucí redak- tora, Ústav zemědělských a potravinářských informací, Slezská 7, 120 56 Praha 2, tel.: 02/24 25 79 39, fax: 02/24 25 39 38, e-mail: braun@uzpi.agrec.cz. Den doručení rukopisu do redakce je publikován jako datum přijetí k publikaci.

Informace o předplatném: Objednávky na předplatné jsou přijímány pouze na celý rok (leden–prosinec) a měly by být zaslány na adresu: Ústav zemědělských a potravinářských in- formací, vydavatelské oddělení, Slezská 7, 120 56 Praha 2. Cena předplatného pro rok 1997 je 672 Kč.

Aims and scope: The journal publishes original scientific pa- pers dealing with agricultural subjects from the sphere of eco- nomics, management, informatics, ecology, social economy and sociology. Since 1993 the papers continually treat prob- lems which were published in the journal Sociologie venkova a zemědělství until now. An extensive scope of subjects in fact covers the whole of agribusiness, that means economic rela- tions of suppliers and producers of inputs for agriculture and food industry, problems from the aspects of social economy and rural sociology and finally the economics of the population nu- trition. The papers are published in Czech, Slovak or English. Abstracts from the journal are comprised in the databases: Agris, CAB Abstracts, Czech Agricultural Bibliography, WLAS.

Periodicity: The journal is published monthly (12 issues per year), Volume 43 appearing in 1997.

Acceptance of manuscripts: Two copies of manuscript should be addressed to: Mgr. Alena Rottová, editor-in-chief, Institute of Agricultural and Food Information, Slezská 7, 120 56 Praha 2, tel.: 02/24 25 79 39, fax: 02/24 25 39 38, e-mail: braun@uzpi.agrec.cz. The day the manuscript reaches the editor for the first time is given upon publication as the date of reception.

Subscription information: Subscription orders can be entered only by calendar year (January–December) and should be sent to: Institute of Agricultural and Food Information, Slezská 7, 120 56 Praha 2. Subscription price for 1997 is 170 USD (Europe), 177 USD (overseas).

COMORBIDITY IN THE CZECH REPUBLIC: A PRELIMINARY STUDY¹

SOUBĚHY PORUCH V ČESKÉ REPUBLICE. PŘEDBĚŽNÁ STUDIE

J. Hřaba*, F. O. Lorenz*, Z. Pechačová**, Wan-ning Bao*

*Iowa State University, Ames, Iowa, USA

**Czech University of Agriculture, Prague, Czech Republic

ABSTRACT: From the 1980 s, the study of comorbidity in United States was taken with patient population (Epidemiologic Catchment Area). The ECA Study utilized the NIMH's Diagnostic Interview Schedule (DIS) based on criteria in the American Psychiatric Association's Diagnostic and Statistical Manual (1980) or the DSM-III.

The ECA Study was followed in the 1990s by the National Comorbidity Survey (NCS) utilized the DSM-III-R diagnostic criteria. This study found that nearly one-half of the respondents were diagnosed with lifetime mental health disorder. Stress-distress research in US has found a similar pattern of men externalizing and women internalizing subclinical distress symptoms. Women more report and are diagnosed as depressive, anxious, phobic, obsessive-compulsive and having somatic symptoms; men are more likely to manifest anti-social behavior, including hostility and alcohol and drug abuse. The authors have been conducting stress-distress research in the Czech Republic since 1990. The research instruments contain items not only on psychological distress symptoms, particularly mood disorders, but also self-reported physical health, substance abuse, problem behaviors (including gambling), and interpersonal problems. Some of this self-reported symptomatology can be checked against spouse report on the same symptoms. However, none of these assessment are clinical measures of disorders. This study can only ascertain associations among subclinical indicators of symptomatology. Sample: N = 1,317; 577 husbands and wives, 146 single female-headed household, and 17 single male-headed household. Measures: Mood disorders; Substance disorders; Somatoform disorders; Behavioral problems; Interpersonal problems; (DSM-IV; RAND; Derogatis' SCL-90). Statistic methods: correlation coefficients, LISREL VII program, χ^2 chi-square. Results: All correlations between symptoms within disorder categories were significant except for drinking and drug abuse. Men externalized mood symptoms (anxiety and depression) into behavioral problems (hostility and hostility toward spouse) and drinking problems. Women internalized mood symptoms into somatic symptoms.

comorbidity, mood disorders, substance disorders, somatoform disorders, behavioral problems, interpersonal problems

ABSTRAKT: Až do 80. let se souběhy poruch (comorbidita) sledovaly ve Spojených státech výlučně na populacích pacientů. V osmdesátých letech byl zahájen systematický výzkum populace, který prováděl Národní ústav duševního zdraví (NIMH). Při šetření bylo použito standardního diagnostického rozhovoru, který vycházel z kritérií diagnostické statistické příručky Americké psychiatrické asociace – DSM III. V 90. letech bylo zjištěno, že téměř u poloviny respondentů byla diagnostikována trvalá porucha duševního zdraví. Výzkum stresu-distresu v USA našel podobný model – kdy muži externalizovali a ženy internalizovaly subklinické symptomy distresu. Ženy vykazovaly více deprese, úzkosti, fobie a změn fyzického zdraví; muži se více projevovovali asociálním chováním, zahrnujícím hostilitu, alkoholismus a užívání drog.

Od roku 1990 provádějí autoři tohoto příspěvku průzkum stresu-distresu také v České republice. Pro šetření byly použity dotazníky zjišťující symptomy distresu, zejména poruchy nálady, ale také subjektivní posouzení fyzického zdraví, poruchy v souvislosti s nadměrným užíváním látek ovlivňujících CNS, problémového chování (včetně hazardních her) a interpersonální problémy. Část této symptomatiky, kterou o sobě uvedla dotazovaná osoba sama, bylo možné kontrolovat údaji získanými od manžela či manželky. Ovšem žádné z těchto posouzení nemůže mít charakter klinické diagnózy dané poruchy. Mohou se pouze zjistit souvislosti mezi jednotlivými symptomy.

Soubor: N = 1 317; 577 manželských párů, 146 samostatně žijících žen a 17 samostatně žijících mužů. Proměnné: poruchy nálady, poruchy v souvislosti s nadměrným užíváním látek ovlivňujících CNS, somatizující poruchy, problémové chování, interpersonální problémy. Metody: DSM-IV; RAND; Derogatis SCL-90. Statistické metody: Korelace, LISREL VII program, χ^2 chí-kvadrát. Výsledky: Všechny korelace mezi symptomy včetně kategorie poruch byly signifikantní vyjma pití alkoholu a užívání drog. Muži symptomy poruch nálady (anxieta a deprese) externalizovali, což se projevilo problémy v chování (hostilita obecně a hostilita vůči partnerovi) a v pití alkoholu. Ženy internalizovaly poruchy nálady, což se projevilo v symp-

¹ Research for this paper was supported by the National Institute of Mental Health (MH50369) and a NATO Collaborative Research Grant. We wish to thank Stephen Sapp for statistical advice in the analysis.

tomech poruch fyzického zdraví. Detailní výsledky uvádějí tabulky s příslušnými statistickými hodnotami.

souběhy poruch při onemocněních, poruchy nálady, poruchy související s návykem na látky ovlivňující CNS, psychosomatické poruchy, poruchy chování, interpersonální problémy

Studies of patient and general populations show that mental disorders co-occur. One-half of the lifetime mental disorders in the general population occur in 14 percent of the people with a history of three or more disorders and mental health patients typically have more than one disorder (Kessler, McGonagle, Carnelley, Nelson, Farmer and Regier 1992). Comorbidity can affect the seeking of treatment, increasing or decreasing those chances. For example, having an antisocial personality decreases an alcoholic's chance of seeking professional help, but comorbidity can motivate the search for professional help when the additive burdens of multiple disorders push one toward treatment (Kessler et al. 1992). Comorbidity has also a bearing on the course of treatment. Patients with comorbidity are often the more severe cases and having more than one disorder can complicate therapy (Kessler 1995). Relapses in the treatment for depression or antisocial personality due to drinking binges are only one example. The drinking bouts may be due, in turn, to the onset of depression, forming a tough cycle to break. By the same token, comorbidity can make treatment easier, illustrated by drug abuse resulting in depression and anxiety, which disappear after a few days or weeks of drug abstinence.

The connections between disorders in a comorbidity pattern can vary. One pattern is for a primary disorder to lead to a secondary one. To illustrate, phobias can result in alcohol abuse, which was initially intended to be a self-medication. Another pattern is when two disorders are linked by a third one, exemplified by alcohol abuse moving an adolescent from mild conduct disorders into an adult antisocial personality. There are a myriad of ways disorders can be connected, which research is just beginning to explore. Treatment is more effective in these cases when the connections between disorders are understood and all the disorders are treated.

Once we review comorbidity studies in the United States, we will explore patterns of comorbidity in the Czech Republic. We will test specifically for a gender pattern of comorbidity among Czech husbands and wives. All measures used are based on subclinical criteria.

COMORBIDITY IN THE UNITED STATES

Until the 1980s, the study of comorbidity in the United States was exclusively with patient populations. In response to a presidential commission, the National Institute of Mental Health (NIMH) launched a survey of general populations in the 1980s, known as the Epi-

demologic Catchment Area (ECA) Study with sites in New Haven, Baltimore, St. Louis, Durham and Los Angeles (Robbins and Regier 1991). The ECA Study utilized the NIMH's Diagnostic Interview Schedule (DIS) based on criteria in the American Psychiatric Association's Diagnostic and Statistical Manual, Third Edition (1980) or the DSM-III.

The ECA Study was followed in the 1990s (September 1990–February 1992) by the National Comorbidity Survey (NCS). It was „...a nationwide survey of persons ages 15–54 based on a stratified, multi-stage area probability sample of the noninstitutionalized civilian population in the 48 coterminous States with a supplemental sample of students living in campus group housing“ (Kessler 1993: 5). The NCS utilized the DSM-III-R diagnostic criteria which, in turn, were based on the Composite International Diagnostic Interview (CIDI) that had a structure similar to the NIMH's DIS. Despite the differences in methodology between the ECA and the NCS – the major one being that the latter is a national sample – their findings converge; comorbidity of mental disorders is widespread in the U.S. population.

The NCS found that nearly one-half of the respondents were diagnosed with a lifetime mental health disorder (Kessler, McGonagle, Zhao, Nelson, Hughes, Eshleman, Wittchen and Kendler 1994). Fifty-six percent of the respondents with one lifetime mental disorder had at least one other disorder in the NCS and 54% in the ECA Study. More than half of all lifetime disorders occurred in 14% of the NCS sample (Kessler et al. 1994). Nearly 60% of the six-month disorders and 90% of severe six-month disorders occurred in 14% of the sample with three or more lifetime disorders. Mental health disorders in the 1990–92 general U. S. population were concentrated in people with comorbidity and this was especially so for severe disorders. However, less than 40% of the respondents with a lifetime disorder had ever received professional treatment and less than 20% of those with a recent disorder had been in treatment during the past 12 months.

Mental health surveys of both treatment and community samples have been done in other countries as well (cf., Boyd and Weissman 1981; Wittchen et al. 1992). Wittchen et al. (1992) found that 69% of a 1981 representative sample of West German households reported more than one lifetime disorder (comorbidity) and 32% of the respondents reported comorbidity within the past six months. The most common pattern of comorbidity was the co-occurrences of anxiety and affective disorders and these two with alcohol abuse.

The extent of comorbidity can be overstated since part of it is due to the overlap in diagnostic criteria for different disorders. The NCS was based on the DSM-III-R, which allows for more multiple diagnoses than did past diagnostic schemes (Kessler, Nelson, McGonagle, Liu, Swartz and Blazer 1995). Depression and anxiety are often associated in a pattern of comorbidity, due in part to the overlap in their criteria. Both are mood disorders (DSM-IV) and are defined by some of the same criteria, e.g., problems with concentration, sleep disturbance and being easily fatigued. Thus, researchers should anticipate comorbidity more within the same diagnostic categories, e.g., mood disorders, than across diagnostic categories, e.g., mood and substance-abuse disorders.

Comorbidity is also found with mental disorders in different diagnostic categories when overlap in diagnostic criteria is minimal. Several studies of both treatment samples and general populations uncovered a comorbidity pattern of substance abuse/dependence with other disorders, such as affective disorders and antisocial personality (cf., Kessler et al. 1992). In the ECA Study, Helzer, Burnam and McEvoy (1991) found that alcohol abuse/dependence most commonly co-occurred with antisocial personality, followed by mania and drug abuse/dependence. Some of these associations are due in part to overlapping diagnostic criteria, e.g., alcohol consumption and antisocial personality criteria, but when such possible confounding is controlled, these patterns of comorbidity are still found (Kessler et al. 1992). Also in the ECA Study, Regier, Farmer, Rae, Locke, Keith, Judd and Goodwin (1990) found that 55% of respondents diagnosed with alcohol abuse/dependency and 64% with other drug abuse/dependence reported an episode of at least one other mental disorder within the six months prior to being interviewed. Another example is pathological gambling; it co-occurs with mood disorders, depression and anxiety, as well as substance abuse, and with conduct disorders and criminality (Lesieur 1977; Mark and Lesieur 1992).

Comorbidity is best established in longitudinal and cross-sectional surveys of general populations that can map the history of disorders, that is, their dating in the biography of a respondent. Such research distinguishes primary and secondary disorders, with primary preceding secondary disorders in a pattern of comorbidity. Anxiety is often a primary disorder, followed by depression (Blazer, Hughes, George, Swartz and Boyer 1991; Hagnell and Grasseck 1990; Kessler et al. 1992; Kessler et al. 1995; Wittchen et al. 1992). Agoraphobia in American women typically precedes rather than follows depression. Such dating evidence clearly establishes that comorbidity is real, even within the same category of disorders, e.g., mood disorders; comorbidity is more than the lack of exclusivity between diagnostic criteria.

A gender pattern has been uncovered in comorbidity research. According to Kessler et al. (1994), the most common lifetime and six-month disorders for men were substance abuse or dependence (35.4% lifetime and 16.1% in past six months), any anxiety disorder (19.2 and 11.8%), and any affective disorder (14.7 and 8.5%). For women, the most common patterns were anxiety disorder (30.5 and 22.6%), affective disorder (23.9 and 14.1%), and substance abuse or dependence (17.9 and 6.6%). Women having relatively elevated rates of anxiety and affective disorders, and men having elevated rates of substance abuse/dependence is consistent with previous findings on risk factors of mental illness in the United States. Substance abuse/dependence, both alcohol and drugs, is more frequent in males than females in both Germany and the United States (Helzer et al. 1991; Wittchen et al. 1992). Stress-distress research in the United States has found a similar pattern of men externalizing and women internalizing subclinical distress symptoms. Women are more likely to report and be diagnosed as depressive, anxious, phobic, obsessive-compulsive, and having somatic symptoms; men are more likely to manifest anti-social behavior, including hostility, and alcohol and drug abuse (Aneshensel, Rutter and Lachenbruch 1991; Dohrenwend and Dohrenwend 1969; 1974; 1976; Cleary 1987; Goldman and Ravid 1980; Hammen 1982; Leland 1982; Lennon 1987; Lorenz, Conger, Montague and Wickrama 1993; Newman 1984).

COMORBIDITY IN THE CZECH REPUBLIC

The authors have been conducting stress-distress research in the Czech Republic since 1990. After a two-wave pretest, 1990-91, they launched a three-wave (1994-96) panel study of the connection between the Czech economic transformation and stress and the latter to distress. The research instrument contains items not only on psychological distress symptoms, particularly mood disorders, but also self-reported physical health, substance abuse, problem behaviors (including gambling), and interpersonal problems. However, none of these assessments are clinical measures of disorders. Thus, this study cannot identify respondents to be clinically depressed, for example, and thus analyze co-occurrence among clinical disorders. It can only ascertain associations among subclinical indicators of symptomatology. While this is an important limitation, no statement can be made about comorbidity among clinical disorders, some indicators of symptomatology are nevertheless consistent with DSM-IV clinical criteria, as will be shown below. Furthermore, some self-reports of symptoms can be confirmed in this research by spouse-reports, which is an innovation in comorbidity research due to limiting this analysis to matched husbands and wives in this sample. Nevertheless, the

study must be considered exploratory, identifying a need for clinical research on comorbidity in the Czech Republic.

METHODS

Sample

The sample of 740 households (96% return rate) in the 1994 Czech Republic included 577 husbands and wives, 146 single female-headed households, and 17 single male-headed households ($N = 1,317$). The sample was drawn from a panel of 4,000 households periodically contacted by the Czech Census Bureau Division of Family Budgets. During the Fall 1993 contact with respondents, the goals of the research were explained and families were asked to participate. Those who agreed returned a signed consent form to the Czech Census Bureau, from which a sample of 774 families were selected, with roughly equal numbers of rural (place of residence is less than 5,000 people) and urban places. Questionnaires were sent early in 1994 to those 774 families and 740 returned them. Questions were adapted from measures used in the U.S. and made appropriate for Czech respondents, and most measures were pre-tested in a 1990–1991 (two-wave panel study) in the Czech Republic (Hraba, Lorenz, Lee and Pechacova 1994; Hraba, Lorenz, Lee and Pechacova 1995). Married couples in the same households filled out separate questionnaires and were requested not to consult one another in the process. This analysis is based on the 577 wife and husband pairs ($N = 1,154$).

Measures

Mood disorders. Items making up our four measures of mood disorders (Rand Corporation) are shown in Table I with DSM-IV criteria for depression and anxiety. These measures are coded in the direction of having a disorder. Our measures of depression and anxiety are similar to the DSM-IV criteria, but self-rated emotional well-being and spouse-rated mental health and depression are not parts of DSM-IV. Ranges, means and standard deviations are shown with the mood disorders in Table I and note the means of the wives (self- and husband reports) are higher on all but one disorder, spouse-rated mental health (husbands indicate a lower mean for wives than wives for husbands). The reliabilities (Alphas) of the self-rated depression (0.85 and 0.86), anxiety (0.86 and 0.86) and well-being scales (0.78 and 0.81) and spouse-rated depression (0.76 and 0.77) are also shown in Table I for husbands and wives.

Substance-related disorders. Our three measures of substance-related disorders are found in Table I with corresponding DSM-IV criteria for drinking problems

and drug use. The means of husbands' self-reports are higher and wives noticed their husbands drinking more than did husbands about their wives. The reliabilities for drinking problems are 0.87 and 0.62 for husband and wife reports, respectively. Because of low reliabilities and the small N of drug users in the sample, this variable was dropped from further analysis.

Somatoform disorders. The measures of physical health with DSM-IV psychosomatic criteria are shown in Table I. Our measures are adopted from those developed by the Rand Corporation except for the somatization measure, which is part of Derogatis' (1983) SCL-90, and these measures are coded in the direction of health disorders. Except for general health, wives indicate lower levels of health and there is little difference between the spouses in spouse-rated physical health. For husbands, the scale reliabilities are 0.87 (pain), 0.86 (physical functioning), 0.81 (role limitations), 0.76 (general health), and 0.83 (somatization). The reliabilities in the same order for wives are 0.84, 0.87, 0.84, 0.73, and 0.84.

Behavioral problems. The four measures of behavioral problems are social functioning, problem gambling, hostility, and hostility toward spouse along with spouse-reported hostility are shown in Table I with DSM-IV criteria for pathological gambling. Wives report a higher mean on social functioning and husbands have higher means on problem gambling and hostility. On self-reports, wives indicate more hostility toward spouse but wives report being the object of spouse hostility more than do husbands on spouse-reported hostility. The reliabilities for these four measures are found in Table I.

Interpersonal problems. The 12 measures of interpersonal problems focus on familial problems with both self- and spouse reports, with the variables coded in the direction of having problems (Table I). Wives' self-reports indicate more marital unhappiness, less positive problem solving, more negative problem solving, and a less positive marital relationship than do husbands' self-reports. Husbands' self-reports indicate less marital instability, negative problem solving, and a more positive marital relation than do wives' self-reports. With respect to the spouse reports, wives see their husbands more happy with the marriage but engage in less positive and more negative problem solving, are less positive but also less negative about the marital relation than are husbands in the spouse reports. The reliabilities of these scales are shown in Table I.

Analysis Plan

The first step is to examine correlations between self-reported symptoms within the same disorder categories, namely, mood disorders, substance abuse, somatoform disorders, behavioral problems, and interpersonal problems for wives and husbands. Self-reports of

I. Variable Measures 1994 Czech Panel with Alphas and Corresponding DSM-IV Criteria

DISORDER (with alphas) range, mean and standard deviation	ITEMS	DSM-IV CRITERIA
MOOD		
Depression (husband = 0.85; wife = 0.86) Range = 0-41 (h) 0-42 (w) Mean = 5.62 (h) 8.22 (w) Standard deviation = 5.84 (h) 7.19 (w)	Loss of sexual interest No interest Low energy Feel everything is an effort Feel worthless Blame self Suicidal thoughts Feel blue Feel lonely Cry easily Difficulty making decisions Hopelessness Thoughts of death and dying	No interest Low energy Feel worthless Suicidal thoughts Depressed mood Weight loss Insomnia Psychomotor agitation Can't concentrate
Anxiety (husband = 0.86; wife = 0.86) Range = 0-42 (h) 0-48 (w) Mean = 7.53 (h) 10.24 (w) Standard deviation = 6.79 (h) 7.97 (w)	Scared for no reason Worry too much Fearful (Something bad will happen) Frightening thoughts Trembling Heart pounding Feeling restless Tense Trouble concentrating Nervous/shakiness Restless sleep Spells of panic Feel trapped Trouble falling asleep Mind going blank	Excessive worry Can't control worry Restless Fatigue Can't concentrate Irritability Sleep disturbance Muscle tension
Self-Rated Emotional Well-Being (husband = 0.78; wife = 0.81) Range = 5-26 (h) 5-27 (w) Mean = 11.91 (h) 12.81 (w) Standard deviation = 3.80 (h) 4.03 (w)	Nervous person Down in the dumps Calm and peaceful Downhearted and blue Happy person	None
Spouse-Rated Mental Health Range = 1-5 (h) 1-5 (w) Mean = 2.20 (h) 2.26 (w) Standard deviation = 0.86 (h) 0.92 (w)	Rate spouse's overall mental health	None
Spouse-Rated Depression (husband = 0.77; wife = 0.76) Range = 11-47 (h) 11-41 (w) Mean = 22.84 (h) 23.68 (w) Standard deviation = 6.49 (h)	Sad/Depressed Tense/Worried/Irritable Tense/Jittery Feels worthless Worrier Lonely/Blue Discouraged/Gives up	

DISORDER (with alphas) range, mean and standard deviation	ITEMS	DSM-IV CRITERIA
Standard deviation = 6.46 (w)	Sad/Depressed Going to pieces Feels inferior Emotionally stable	
SUBSTANCE-RELATED <i>Drinking Problems</i> (husband = 0.87; wife = 0.62) Range = 12–45 (h) 12–23 (w) Mean = 14.88 (h) 11.78 (w) Standard deviation = 4.43 (h) 1.47 (w)	Frequency got drunk Drink in the mornings Family problems due to drinking Drinking interferes with work Others said you are drinking too much Job troubles due to drinking Health problems/accidents due to drinking Guilty feelings about drinking Arrested while drinking Trouble with friends due to drinking Need to decrease drinking Annoyed by criticisms of your drinking	Substance use leads to failure to fulfill major life roles Substance-use Legal problems Substance-use Interpersonal problems Substance-use Hazardous behavior
<i>Drug Use</i> (husband = 0.005; wife = 0.004) Range = 0–1 (h) 0–1 (w) Mean = 3.99 (h) 0.00 (w) Standard deviation = 0.07 (h) 0.04 (w)	Used illegal drugs past 12 months Tried to get drugs without doctor's prescription	Same as above
<i>Spouse Report of Drinking</i> Range = 0–1 (h) 0–1 (w) Mean = 0.02 (h) 0.09 (w) Standard deviation = 0.13 (h) 0.28 (w)	Noticed that spouse is drinking more	
<i>Spouse Report of Drug Use</i> Range = 0 (h) 0 (w) Mean = 0 (h) 0 (w) Standard deviation = 0 (h) 0 (w)	Noticed that spouse started to use drugs	
SOMATOFORM <i>Pain</i> (husband = 0.87; wife = 0.84) Range = 2–11 (h) 2–10 (w) Mean = 4.63 (h) 4.97 (w) Standard deviation = 2.34 (h) 2.25 (w)	How much pain in past 4 weeks Pain interfered with work in past 4 weeks	Four pain symptoms Two gastrointestinal symptoms One sexual symptom One pseudoneurological symptom History of physical complaints
<i>Physical Functioning</i> (husband = 0.86; wife = 0.87) Range = 0–20 (h) 0–19 (w)	Health limits vigorous activity Health limits moderate activity Health limits carrying groceries Health limits climbing stairs	

DISORDER (with alphas) range, mean and standard deviation	ITEMS	DSM-IV CRITERIA
Mean = 1.98 (h) 2.75 (w) Standard deviation = 2.82 (h) 3.34 (w)	Health limits bending, kneeling or stooping Health limits walking Health limits bathing and dressing.	
<i>Role Limitations</i> (husband = 0.81; wife = 0.84) Range = 0-4 (h) 0-4 (w) Mean = 0.96 (h) 1.17 (w) Standard deviation = 1.36 (h) 1.48 (w)	Limited time at work/activities because of health Accomplished less because of health Limited in kind of work/activities because of health Had difficulty performing work/activities because of health	
<i>General Health</i> (husband = 0.76; wife = 0.73) Range = 5-24 (h) 5-23 (w) Mean = 13.65 (h) 13.49 (w) Standard deviation = 3.67 (h) 3.48 (w)	My health is excellent to poor Get sick easier than others Healthy as anybody I know Expect my health to get worse My health is excellent	
<i>Somatization</i> (husband = 0.83; wife = 0.83) Range = 0-34 (h) 0-37 (w) Mean = 7.10 (h) 8.12 (w) Standard deviation = 6.05 (h) 6.65 (w)	Headaches Faintness/Dizziness Chest pains Back pains Nausea Sore muscles Trouble getting breath Numbness/tingling in body Lump in throat Weak body parts Heavy feeling in limbs	
<i>Spouse-Rated Physical Health</i> Range = 1-5 (h) 1-5 (w) Mean = 2.73 (h) 2.76 (w) Standard deviation = 0.82 (h) 0.85 (w)	Rate spouse's overall physical health	
BEHAVIORAL PROBLEMS <i>Social Functioning</i> (husband = 0.64; wife = 0.68) Range = 2-10 (h) 2-10 (w) Mean = 3.65 (h) 3.92 (w) Standard deviation = 1.59 (h) 1.69 (w)	Physical and mental health interfered with normal activities Physical and mental health interfered with social activities	
<i>Problem Gambling</i> (husband = 0.78; wife = 0.56) Range = 6-27 (h) 6-16 (w) Mean = 8.98 (h)	Gambling frequency in past 12 months Wagering amount in past 12 months Amount of leisure time in past 12 months Hidden gambling in past 12 months Lied about gambling in past 12 months	Preoccupied with gambling Needs to gamble with higher wagers Unsuccessful attempts to control gambling Irritated when trying to stop Gambling as an escape from problems

DISORDER (with alphas) range, mean and standard deviation	ITEMS	DSM-IV CRITERIA
Mean = 8.47 (w) Standard deviation = 3.16 (h) 1.87 (w)	Unable to resist gambling in past 12 months Gambled more money than intended in past 12 months Gambled longer than intended in past 12 months Returned to gambling as soon as possible in past 12 months	Returns to gambling as soon as possible Lies about gambling Gets money from others to gamble Committed illegal acts to finance gambling Lost relationships due to gambling
<i>Hostility</i> (husband = 0.78; wife = 0.71) Range = 0–24 (h) 0–21 (w) Mean = 3.47 (h) 3.45 (w) Standard deviation = 3.42 (h) 2.95 (w)	Easily annoyed Temper outbursts Urge to injure someone Urge to smash things Frequent arguments Shout and throw things	None
<i>Hostility Toward Spouse</i> (husband = 0.76; wife = 0.76) Range = 5–29 (h) 5–27 (w) Mean = 11.90 (h) 12.45 (w) Standard deviation = 3.66 (h) 3.58 (w)	Get angry at spouse Criticized spouse Shout at spouse Argued with spouse Hit spouse	
<i>Spouse-Reported Hostility</i> (husband = 0.78; wife = 0.83) Range = 5–29 (h) 5–30 (w) Mean = 12.92 (h) 13.51 (w) Standard deviation = 4.52 (h) 4.24 (w)	Spouse gets angry at you Spouse criticized you Spouse shouted at you Spouse argued with you Spouse hit, pushed, grabbed or shoved you	None
INTERPERSONAL PROBLEMS		
<i>Marital Happiness</i> (husband = 0.55; wife = 0.64) Range = 2–9 (h) 2–10 (w) Mean = 4.45 (h) 4.75 (w) Standard deviation = 1.33 (h) 1.45 (w)	How happy are you with your marriage How satisfied are you with your marriage	Partner relational problem
<i>Spouse's Marital Happiness</i> (husband = 0.79; wife = 0.67) Range = 2–9 (h) 2–9 (w) Mean = 5.30 (h) 5.12 (w) Standard deviation = 1.37 (h) 1.30 (w)	How happy is your spouse with your marriage How satisfied is your spouse with your marriage	
<i>Marital Stability</i> (husband = 0.82; wife = 0.84) Range = 0–20 (h) 0–20 (w)	I or spouse seriously suggested divorce Discussed divorce or separation with a close friend Thought marriage was in trouble	

DISORDER (with alphas) range, mean and standard deviation	ITEMS	DSM-IV CRITERIA
Mean = 5.56 (h) 5.81 (w), Standard deviation = 2.16 (h) 2.50 (w)	I and spouse talked about consulting an attorney about a possible divorce The thought of divorce or separation has crossed my mind	
<i>Spouse-Reported Marital Stability</i> (husband = 0.82; wife = 0.84) Range = 0–20 (h) 0–20 (w) Mean = 5.56 (h) 5.81 (w) Standard deviation = 2.16 (h) 2.50 (w)	Same as above	
<i>Positive Problem Solving</i> (husband = 0.85; wife = 0.89) Range = 7–39 (h) 7–47 (w) Mean = 20.61 (h) 22.60 (w) Standard deviation = 6.05 (h) 7.50 (w)	My spouse listens to my ideas My spouse asks me about solutions My spouse has good ideas about solutions My spouse shows interest in solving problems My spouse considers alternative solutions My spouse compromises to solve problems My spouse agrees with me on how to solve problems	
<i>Spouse-Reported Positive Problem Solving</i> (husband = 0.85; wife = 0.89) Range = 7–39 (h) 7–47 (w) Mean = 20.61 (h) 22.60 (w) Standard deviation = 6.05 (h) 7.50 (w)	Same items as above	
<i>Negative Problem Solving</i> (husband = 0.84; wife = 0.88) Range = 8–41 (h) 8–48 (w) Mean = 20.65 (h) 21.71 (w) Standard deviation = 6.52 (h) 7.91 (w)	My spouse seems to just get angry My spouse criticizes my ideas for solutions My spouse ignores the problem My spouse has poor ideas for solving problems My spouse is uninterested in solving problems My spouse refuses to work on solutions My spouse blames others My spouse insists that I agree with his/her solutions	
<i>Spouse-Reported Negative Problem Solving</i> (husband = 0.84; wife = 0.88) Range = 8–41 (h) 8–48 (w) Mean = 20.65 (h) 21.71 (w) Standard deviation = 6.52 (h) 7.91 (w)	Same items as above	
<i>Positive Marital Relation</i> (husband = 0.73; wife = 0.80) Range = 4–14 (h) 4–16 (w) Mean = 6.33 (h) 6.95 (w)	Concern spouse shows toward me Spouse understands my feelings Spouse is dependable when I need him/her I can talk to spouse about my worries	

DISORDER (with alphas) range, mean and standard deviation	ITEMS	DSM-IV CRITERIA
Standard deviation = 2.17 (h) 2.62 (w)		
<i>Spouse-Reported Positive Marital Relation</i> (husband = 0.73; wife = 0.80) Range = 4–14 (h) 4–16 (w) Mean = 6.33 (h) 6.95 (w) Standard deviation = 2.17 (h) 2.62 (w)	Same items as above	
<i>Negative Marital Relation</i> (husband = 0.51; wife = 0.60) Range = 4–15 (h) 4–16 (w) Mean = 9.35 (h) 9.12 (w) Standard deviation = 2.47 (h) 2.75 (w)	Spouse makes too many demands on me Spouse insists on having own way Spouse expects to get more than give Spouse makes me feel tense	
<i>Spouse-Reported Negative Marital Relation</i> (husband = 0.51; wife = 0.60) Range = 4–15 (h) 4–16 (w) Mean = 9.35 (h) 9.12 (w) Standard deviation = 2.47 (h) 2.75 (w)	Same items as above	

symptoms will be correlated with spouse reports when available. Internalized and externalized comorbidity patterns across disorder categories by gender will then be examined.

RESULTS

Comorbidity within Disorder Categories

Mood disorders. Self-rated depression and anxiety are significantly correlated (0.78 and 0.81, $p < 0.01$) and both are correlated with emotional well-being (0.59 and 0.61; 0.63 and 0.56, $p < 0.01$) for husbands and wives (Table II). The findings suggest that mood disorders co-occur in the Czech Republic and this could be established in future research using clinical criteria and methods. Husbands' reports of their own emotional well-being are correlated (0.40, $p < 0.01$) with wives' report of their husbands' mental health (not shown), and husbands' self-rated depression is correlated (0.39, $p < 0.01$) with their wives' report of husbands' depression (not shown in tabular form). Wives' self-reports are also significantly correlated

with their husbands' reports (0.34 and 0.39, $p < 0.01$, respectively). Not surprisingly, self-reports of mood are better correlated than are self- and spouse reports.

Substance disorders. Problem drinking and drug use are not correlated for either husbands or wives (Table II). Self-reported drinking problems are correlated with spouse reports of drinking (not shown) for both husbands (0.46, $p < 0.01$) and wives (0.23, $p < 0.01$).

Somatoform disorders. Self-reports of pain, physical functioning, role limitations, general health, and somatization are significantly intercorrelated for both husbands and wives (Table II). Respondents with any physical symptom report the other symptoms, a pattern that suggests comorbidity. Having pain often limits one's physical functioning and role performance, as well as self-assessment of general health, and this might be an explanation for this comorbidity pattern. Self-reports of general health were correlated with reports from spouses (not shown) on the respondents' physical health for husbands (0.56, $p < 0.01$) and wives (0.53, $p < 0.01$).

Behavioral problems. The two forms of hostility (general and toward a spouse) are significantly intercorrelated for husbands and wives and both measures are correlated with social functioning (Table II). Hos-

tility appears to interfere with these husbands' and wives' social functioning. Problem gambling is significantly but more modestly correlated with hostility toward spouse and only for the husbands. Gambling problems appear to be connected to family arguments but not to the more general social functioning. Self-rated general hostility of both husbands and wives are correlated with their spouses reports of hostility (0.43 and 0.39, $p < 0.01$, respectively) but self-reported hostility toward spouse is more strongly correlated with spouse reports (0.64 for husbands and 0.59 for wives, $p < 0.01$). These correlations are not shown in Table II.

Interpersonal problems. The six symptoms of interpersonal problems are significantly intercorrelated for husbands and wives (Table II). Rating a marital relation as positive or happy is related to marital stability and happiness and is also connected to positive and the lack of negative problem solving in the family, consistent with findings in the United States. Self- and spouse-reported marital stability (not shown) are correlated (0.63, $p < 0.01$), and this is also true for positive problem solving (0.50, $p < 0.01$), negative problem solving (0.53, $p < 0.01$), positive marital relation (0.53, $p < 0.01$), and negative marital relation (0.43, $p < 0.01$).

Internalization/Externalization of Comorbidity by Gender

Is there a gender pattern of comorbidity, as in the United States, whereby Czech women internalize and men externalize stress into distress symptoms? Mood (depression and anxiety) combined with somatoform disorders (general health, pain, physical functioning, role limitations and somatization) are internalized symptomatology, and mood combined with drinking problems and the two forms of hostility are externalized comorbidity. To examine the differences between wives and husbands in the strength of the correlations between variables, we conducted a series of tests comparing chi-square statistics.

The correlation matrices of depression and anxiety (mood) for husbands and wives are not significantly different ($\chi^2(1) = 0.005$; ns). Nor are the correlation matrices in Table II for somatoform disorders significantly different for husbands and wives ($\chi^2(10) = 5.55$; ns). Wives and husbands do not differ in their comorbidity within mood and somatoform disorder categories.

In Table III, the correlation matrices for internalized and externalized comorbidity are shown for husbands and wives. In regard to internalized comorbidity (upper half of Table III), all the correlations are significant for

II. Correlation coefficients of self-rated symptoms within disorder categories for husbands and wives

Disorder	Husbands						Wives					
	1	2	3				1	2	3			
Mood												
1. Depression	1.00						1.00					
2. Anxiety	0.78*	1.00					0.81*	1.00				
3. Emotional well-being	0.59*	0.61*	1.00				0.63*	0.56*	1.00			
Substance	4	5					4	5				
4. Drinking problems	1.00						1.00					
5. Drug use	0.01	1.00					-0.02	1.00				
Somatoform	6	7	8	9	10		6	7	8	9	10	
6. Pain	1.00						1.00					
7. Physical functioning	0.49*	1.00					0.47*	1.00				
8. Role limitations	0.57*	0.50*	1.00				0.55*	0.44*	1.00			
9. General health	0.48*	0.54*	0.47*	1.00			0.46*	0.50*	0.46*	1.00		
10. Somatization	0.61*	0.49*	0.50*	0.51*	1.00		0.56*	0.44*	0.46*	0.45*	1.00	
Behavior	11	12	13	14			11	12	13	14		
11. Social functioning	1.00*						1.00					
12. Problem gambling	0.01	1.00					0.01	1.00				
13. Hostility	0.35*	0.06	1.00				0.30*	0.05	1.00			
14. Hostility toward spouse	0.29*	0.12*	0.49*	1.00			0.21*	0.01	0.45*	1.00		
Interperson	15	16	17	18	19	20	15	16	17	18	19	20
15. Marital happiness	1.00						1.00					
16. Marital stability	0.33*	1.00					0.42*	1.00				
17. Positive problem solving	0.47*	0.35*	1.00				0.56*	0.36*	1.00			
18. Negative problem solving	0.51*	0.38*	0.72*	1.00			0.62*	0.38*	0.81*	1.00		
19. Positive marital relation	0.55*	0.33*	0.67*	0.59*	1.00		0.62*	0.41*	0.73*	0.70*	1.00	
20. Negative marital relation	0.30*	0.24*	0.35*	0.46*	0.27*	1.00	0.43*	0.26*	0.44*	0.56*	0.44*	1.00

*significant at 0.01

III. Correlation coefficients of self-rated symptoms across disorder categories for husbands and wives

Disorder	Husbands							Wives						
	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
Internalized comorbidity														
1. Depression	1.00							1.00						
2. Anxiety	0.78*	1.00						0.81*	1.00					
3. General Health	0.39*	0.32*	1.00					0.30*	0.36*	1.00				
4. Pain	0.37*	0.34*	0.48*	1.00				0.24*	0.30*	0.46*	1.00			
5. Physical functioning	0.32*	0.26*	0.54*	0.49*	1.00			0.16*	0.20*	0.50*	0.47*	1.00		
6. Role limitations	0.39*	0.35*	0.47*	0.57*	0.50*	1.00		0.21*	0.23*	0.46*	0.55*	0.44*	1.00	
7. Somatization	0.60*	0.60*	0.51*	0.61*	0.49*	0.50*	1.00	0.49*	0.59*	0.51*	0.56*	0.44*	0.46*	1.00
Externalized Comorbidity	8	9	10	11	12			8	9	10	11	12		
8. Depression	1.00							1.00						
9. Anxiety	0.78*	1.00						0.81*	1.00					
10. Drinking problems	0.33*	0.28*	1.00					0.10*	0.11*	1.00				
11. Hostility	0.48*	0.58*	0.48*	1.00				0.62*	0.62*	0.16*	1.00			
12. Hostility toward spouse	0.28*	0.32*	0.39*	0.49*	1.00			0.34*	0.29*	0.16*	0.45*	1.00		

both husbands and wives and there is no significant difference between them in these matrices ($\chi^2(21) = 19.55$; ns). That is, wives and husbands do not differ in the strength of the correlations between dimensions of internalized comorbidity. With respect to externalized comorbidity (lower half of Table III), the co-occurrence of depression and anxiety with drinking and both forms of hostility is significantly higher for the husbands ($\chi^2(10) = 48.99$; $p < 0.001$). Husbands and wives differ not so much on externalized comorbidity, for wives as well as husbands report a co-occurrence of depression, anxiety and hostility. Rather, they differ on the more specific pattern of husbands reporting a closer co-occurrence of drinking problems with mood and hostility. The husbands manifest a comorbidity pattern in which mood symptoms are more highly correlated with drinking problems, and the latter is more highly correlated with hostility and hostility toward the spouse.

DISCUSSION

Comorbidity of mental disorders in the general population has been on the research agenda in the United States for the last decade. This exploratory study suggests that comorbidity is as evident in the Czech Republic as in the United States. All correlations between symptoms within disorder categories were significant except for drinking and drug abuse. Admittedly, these results might be due, in part, to a response set (methods variance) when respondents fill out a questionnaire on symptomatology. However, the correlations between self- and spouse reports confirm that many of these symptoms exist in the eyes of not only the respondents but also their spouses.

Husbands and wives both internalized and externalized mood symptoms (anxiety and depression). The difference between them was that husbands reported a

higher co-occurrence of mood symptoms with drinking problems and the latter with other behavioral problems (hostility). While this finding is consistent with those in the United States, the gender difference in the Czech Republic is not as distinct. It is not so much that wives internalized and husbands externalized symptoms, it is rather the link between mood and hostility through drinking that distinguished husbands from wives. This may be a result of our comparing husbands and wives in the Czech Republic rather than unpaired men and women, as has been done in the United States. This analysis of comorbidity should now be expanded to include other behavioral problems, for example, and with clinical criteria for disorders.

REFERENCES

- ANESHENSEL, C. S. – RUTTER, C. M. – LACHENBRUCH, P. A.: Social structure, stress, and mental health: Competing conceptual and analytic models. *Amer. sociol. Rev.*, 56, 1991: 166–178.
- BLAZER, D. G. – HUGHES, D. – GEORGE, L. K. – SWARTZ, M. – BOYER, R.: Generalized anxiety disorder. In: ROBINS, L. N. – REGIER, D. A. (eds.): *Psychiatric Disorders in America: The Epidemiological Catchment Area Study*. NY, The Free Press 1991: 180–203.
- BOYD, J. H. – WEISSMAN, M. M.: (1981). Epidemiology of affective disorders: A re-examination and future directions. *Arch. gen. Psychiat.*, 38, 1981: 1 039–1 046.
- CLEARY, P. D.: Gender differences in stress related disorders. In: BARNETT, R. – BIENER, L. – BARUCH, G. K. (eds.): *Gender and Stress*. NY, The Free Press 1987.
- DOHRENWEND, B. P. – DOHRENWEND, B. S.: *Social Status and Psychological Disorder: A Causal Inquiry*. NY, John Wiley and Sons 1969.
- DOHRENWEND, B. P. – DOHRENWEND, B. S.: Social and cultural influences on psychopathology. *A. Rev. Psychol.*, 25, 1974: 417–452.

- DOHRENWEND, B. P. – DOHRENWEND, B. S.: Sex differences in psychiatric disorders. *Amer. J. Sociol.*, 81, 1976: 1 447–1 471.
- GOLDMAN, N. – RAVID, R.: Community surveys: Sex differences in mental illness. In: GUTTENTAG, M. – SASLASIN, S. – BELLE, D. (eds.): *The Mental Health of Women*. NY, Academic Press 1980.
- HAGNELL, O. – GRASBECK, A.: Comorbidity of anxiety and depression in the Lundby 25-year prospective study: The pattern of subsequent episodes. In: MASER, J. O. – CLONINGER, C. R. (eds.): *Comorbidity of Mood and Anxiety Disorders*. Washington, D.C., American Psychiatric Press 1990: 139–152.
- HAMMEN, C. L.: Gender and depression. In: AL-ISSA, I. (ed.): *Gender and Psychopathology*. NY, Academic Press 1982.
- HELZER, J. E. – BURNAM, A. – MCEVAY, L. T.: Alcohol abuse and dependence. In: ROBINS, L. N. – REGIER, D. A. (eds.): *Psychiatric Disorders in America: The Epidemiological Catchment Area Study*. NY, The Free Press 1991: 81–115.
- HRABA, J. – PECHAČOVÁ, Z. – LORENZ, F. O. – LEE, G.: Transformace ekonomiky, nerovnost pozice a distres v České republice. *Czech sociol. Rev.*, 3, 1995: 303–319.
- HRABA, J. – LORENZ, F. O. – LEE, G. – PECHAČOVÁ, Z.: Stres a jeho důsledky u mužů a žen v období transformace České společnosti. *Zem. Ekon.*, 40, 1994: 667–688.
- KESSLER, R. C.: Epidemiology of psychiatric comorbidity. Chapter 7. In: TSUANG, M. T. – TOKEN, M. – ZADNER, G. E. P. (eds.): *Textbook in Psychiatric Epidemiology*. NY, Wiley-Liss 1995.
- KESSLER, R. C.: The national comorbidity survey: Preliminary results and future directions. Unpublished paper, Institute for Social Research, The University of Michigan 1993.
- KESSLER, R. C. – MCGONAGLE, K. A. – CARNELLEY, K. B. – NELSON, C. B. – FARMER, M. E. – REGIER, D. A.: Comorbidity of mental disorders and substance use disorders: A review and agenda for future research. In: LEAF, P. (ed.): *Research in Community and Mental Health*. Greenwich, CT, JAI Press 1992.
- KESSLER, R. C. – MCGONAGLE, K. A. – ZHAO, S. – NELSON, C. B. – HUGHES, M. – ESHLEMAN, S. – ESHLEMAN, S. – WITTCHEN, H.-U. – KENDLER, K. S.: Lifetime and 12-month prevalence of DSM-III-R psychiatric disorders in the United States. *Arch. gen. Psychiat.*, 51, 1994: 8–19.
- KESSLER, R. C. – NELSON, C. B. – MCGONAGLE, K. A. – LIU, J. – SWARTZ, M. – BLAZER, D. G.: Comorbidity of DSM-III-R major depressive disorder in the general population: Results from the U.S. national comorbidity survey. Unpublished manuscript, Institute for Social Research, University of Michigan 1995.
- LELAND, J.: Gender, drinking, and alcohol abuse. In: AL-ISSA, I. (ed.): *Gender and Psychopathology*. NY, Academic Press 1982.
- LESIEUR, H.R.: *The Chase*. Garden City, NY, Anchor 1977.
- LORENZ, F. O. – CONGER, R. D. – MONTAGUE, R. B. – WICKRAMA, K. A. S.: Economic conditions, spouse support, and psychological distress of rural husbands and wives. *Rur. Sociol.*, 58, 1993: 247–268.
- MARK, M. E. – LESIEUR, H. R.: A feminist critique of problem gambling research. *Brit. J. Addict.*, 87, 1992: 549–565.
- REGIER, D. A. – FARMER, M. E. – RAE, D. S. – KEITH, B. J. – GOODWIN, F. K.: Comorbidity of mental health disorders with alcohol and other drug abuse. *J. Amer. med. Assoc.*, 264, 1990: 2 511–2 518.
- ROBINS, L. N. – REGIER, D. A. (Eds.): *Psychiatric Disorders in America: The Epidemiological Catchment Area Study*. NY, The Free Press 1991.
- WITTCHEN, H.-U. – ESSAU, C. A. – VON ZERSSEN, D. – KRIEG, J.-C. – ZAUDIG, M.: Lifetime and six-month prevalence of mental disorders in the Munich follow-up study. *Eur. Arch. Psychiat. clin. Neurosci.*, 241, 1992: 247–258.

Arrived on 21st October 1996

Contact address:

Doc. Ing. Mgr. Zdenka Pechačová, CSc., Česká zemědělská univerzita, Praha 6-Suchbát, Česká republika, tel. 02/2438 2319, e-mail: PECHACOV@PEF.CZU.CZ

Oznamujeme čtenářům a autorům našeho časopisu,

že v návaznosti na časopis *Scientia agriculturae bohemoslovaca*, který až do roku 1992 vycházel v Ústavu vědeckotechnických informací Praha, vydává od roku 1994

Česká zemědělská univerzita v Praze

časopis

SCIENTIA AGRICULTURAE BOHEMICA

Časopis si zachovává původní koncepci reprezentace naší vědy (zemědělství, lesnictví, potravinářství) v zahraničí a jeho obsahem jsou původní vědecké práce uveřejňované v angličtině s rozšířenými souhrny v češtině.

Časopis je otevřen nejširší vědecké veřejnosti a redakční rada nabízí možnost publikace pracovníkům vysokých škol, výzkumných ústavů a dalších institucí vědecké základny.

Příspěvky do časopisu (v angličtině, popř. v češtině či slovenštině) posílejte na adresu:

**Česká zemědělská univerzita v Praze
Redakce časopisu *Scientia agriculturae bohemica*
165 21 Praha 6-Suchbát**

REAKCE NA GLOBALIZAČNÍ VÝZVU V ČESKÉM ZEMĚDĚLSKO-POTRAVINÁŘSKÉM KOMPLEXU

REACTIONS TO THE GLOBALIZATION CHALLENGE IN THE CZECH AGRO-FOOD COMPLEX

H. Hudečková, M. Lošťák

Czech University of Agriculture, Prague, Czech Republic

ABSTRACT: This paper focusing on the globalization in the Czech agriculture and food processing industry was presented at the 9th World Congress of the International Rural Sociological Association in Bucharest, July 22–26, 1996 with the aim to address this topic vis-à-vis discussed problems of transformation and structural adjustment of Eastern European agriculture. Authors consider the question about the influence and control in the food chain (production vertical) crucial for the future development of this branch of national economy and rural areas as well.

The issue of globalization (in the sense of making something world-wide in the scope or use) was for a long time not considered to be a pressing question in the Czech agro-food complex. When Western sociologists started to address this issue more deeply, Czechoslovak agriculture was isolated within the relatively closed socialist system. Moreover, Czechoslovakia was one of those socialist countries which least favoured openness to world market forces. Nevertheless, even under these conditions, partial processes that are used by Western rural sociologists to describe globalization took place within the Czechoslovak agro-food complex. This was especially true of horizontal and partly vertical integration, although these types of integration were not accompanied by the influence and control of transnational food producing corporations (TNCs). They were, rather, implemented under the strong influence of the state. With regard to the specificity of socialist system, it was a kind of "socialist" (closed, centrally planned) globalization taking place in the region of countries with non-market socialist economy.

Changes after 1989 exposed Czechoslovakia, and since 1993 the Czech Republic, to the pressures of the capitalist market economy, with its tendencies towards globalization in the true sense of the word. In Czechia, therefore, "capitalist" (open, world-wide) globalization encountered the results of "socialist" globalization. The paper addresses the character of this conjunction of both processes of globalization within the Czech agro-food complex. The paper deals with latent "conflict" concerning the struggle to control the process of production in the agro-food complex as a whole. The concrete cases discussed reveal some of newly emerging types of action between agriculturists (private farmers and management of former collective farms) and food processors in connection with their position and interests in the food production. The paper also indicates some factors influencing the action of both groups with stressing, above all, the role of cultural and social capital of the actors of the struggle for the influence and control of the food chain. In evaluating this struggle, it considers whether Czech agriculture has a chance of avoiding some of the negative aspects that globalization brings. The authors see these chances in the agriculturists participation (in the sense of control and influence) in the food chain that should be achieved with the help of the State during the process of privatization of the food processing industry. Countering negative aspects of integration and trans-nationalization of agro-food complex, the role of national State is undeniable to avoid the decline of rural areas. Also the importance of the civil society in countering the globalization challenge is discussed in the paper and is considered as second factor in the triangle economy-state-civil society that can (together with the State) minimize the negative consequences of the globalization known from foreign countries.

globalization, Czech agro-food complex, state, civil society, social capital, cultural capital

ABSTRAKT: Tento článek, věnovaný průniku globalizace do českého zemědělství a potravinářského průmyslu, byl představen na IX. světovém kongresu International Rural Sociological Association, konaném 22.–26. července 1996 v Bukurešti. Takové téma dosud nebylo považováno za stěžejní otázku budoucího vývoje českého zemědělsko-potravinářského komplexu a venkova. Když se západní sociologové venkova začali globalizací (chápané ve smyslu „dělat cosi celosvětově v rozsahu a užití“) hlouběji zabývat, bylo české zemědělství izolováno a ČSSR navíc patřila k těm socialistickým zemím, nejméně přístupným otevření se světovým tržním silám. Avšak i v ČSSR probíhaly určité procesy uváděné sociology v popisech globalizace procesu výroby potravin – horizontální a zčásti i vertikální integrace, nedoprovázené však vlivem a kontrolou uskutečňovanými nadnárodními potravinářskými společnostmi. Zato stát byl organizací, jež uplatňovala nad těmito procesy silný vliv. Jednalo se o určitý druh „socialistické globalizace“ omezující se na region zemí s netržní, socialistickou ekonomikou. Změny po roce 1989 vystavily zprvu Československo, potom ČR (od roku 1993) globalizačním tendencím v zemědě-

sko-potravinářském komplexu v pravém smyslu tohoto slova. V ČR se tudíž střetly výsledky „socialistické globalizace“ s působením otevřené, „celosvětové globalizace“. Článek se zabývá charakterem tohoto střetu a pojednává o latentním konfliktu, který se týká boje o kontrolu procesu výroby potravin v českém agropotravinářském komplexu jako celku. Na konkrétních případech jsou studovány vznikající typy jednání mezi zemědělci a zpracovateli v závislosti na jejich pozici a zájmech ve vertikále výroby potravin. Článek také poukazuje na některé faktory ovlivňující toto jednání, zdůrazňuje přitom kulturní a sociální kapitál jeho aktérů. Autoři se zamýšlejí nad tím, jakou má české zemědělství šanci vyhnout se některým negativním aspektům přinášeným globalizací. Proto zdůrazňují účast (částečný vliv a kontrolu) zemědělců ve výrobní vertikále potravin, dosažitelnou s pomocí státu při privatizaci potravinářského průmyslu. Upozorují na nepopiratelnost úlohy státu čelit možnému úpadku venkovských oblastí v důsledku integrace a transnacionalizace výroby potravin. Ve stejném duchu je diskutována důležitost občanské společnosti, jako jedné strany trojúhelníku ekonomika-stát-občanská společnost, při minimalizaci negativních následků globalizace, jak je známe ze zahraničí.

globalizace, český zemědělsko-potravinářský komplex, stát, občanská společnost, sociální kapitál, kulturní kapitál

PROLOG

„Rychlé předávky akcií Průmyslu mléčné výroby z ruček českých do ruček zahraničních možná překvapí ministerské úředníky, ale ne ostatní obyvatele státu. Někdo se rozcílí, jak je možné, že se prodává bohatství cizákům. Na místě je však pokrýt rameny a říci, že je to logické. Průmysl mléčné výživy je něco jako pověstné rodinné stříbro bývalého ministra Jana Vrby. Ten formuloval tezi, že určitý typ zajímavých tradičních firem by měl zůstat v domácích rukou... Veřejnost však kromě jiného nezajímaly myšlenky o tom, komu co prodát. Část lidí je přesvědčena, že každý prodej je jen maskovaná krádež, a druhá část voličů, naštěstí podstatně větší, si myslí, že není tak důležité, komu se prodává, jako to, že majetek bude mít konkrétního vlastníka. Co ovšem přežilo, je přesvědčení ministra Luxe, že potravinářské podniky je třeba při privatizaci majetkově propojit se zemědělskou provýrobou.

Ted' se na příkladu Průmyslu mléčné výživy ukazuje zřetelnost všech těchto teorií. Firmy, které svůj privatizační projekt postavily právě na tom, že jsou české a zemědělské, prodaly podílů v dominantním výrobci dětských přípravků jako Sunar a Feminar americkému koncernu Heinz necelý týden poté, co je získaly od Fondu národního majetku.

Kolik je třeba ještě důkazů o tom, že rozlišovat mezi tím, jestli kapitál pochází z Tramtárie či Dolní Lhoty, a pokoušet se vydupat ze země nějakou vysněnou vlastnickou strukturu, nemá, snad kromě několika vysloveně strategických oborů, příliš smyslu? Kdyby privatizátoři nemuseli plnit luxovské zadání, mohli zvolit postup, který by je k firmě Heinz přivedl rovnou - ku prospěchu pokladny FNM.“ (T. Marek, R. Narovec, Mladá Fronta DNES, dne 5. srpna 1995).

ÚVOD A METODOLOGICKÝ PŘÍSTUP

České zemědělství se začalo ekonomicky zotavovat z transformační fáze započaté po roce 1989¹. O to více dnes vystupuje do popředí otázka dominance či naopak udržitelného soužití aktérů ve výrobní vertikále zemědělsko-potravinářského komplexu. Diskutovaným problémem je podíl zemědělců, jakožto provýrobců, na utváření, ovlivňování a kontrole výrobní vertikály. Budou zde mít důrazné slovo či budou považováni za „nezbytný přívazek“, který zpracovatelé, dodavatelé či obchodníci (mnohdy i nadnárodní společnosti) potřebují pouze jako producenta svých vstupů či odběratele svých výstupů bez významného vlivu na politiku těchto velkých firem? Jde o boj, kdy se rozhoduje, kdo budou noví vítězové a poražení v transformaci struktury, které jsou spojeny s venkovem a zemědělstvím. V tomto článku se pokusíme zamyslet nad otázkou, nakolik jsou úvahy o spojení domácího zemědělství s domácím potravinářstvím² zbytečné nebo naopak, zda ono spojení má racionální opodstatnění a je z různých důvodů i vítané. Tato problematika bude nazírána z pohledu celkové životaschopnosti venkovské komunity, což je jeden z hlavních bodů zájmu rurální sociologie (Buttel, Newby 1980).

Následující článek vychází ze sociologických šetření provedených v letech 1993–1995 v různých typech zemědělských podniků hospodařících ve 14 venkovských obcích. Neméně důležitou je analýza rozličných dokumentů souvisejících s předmětnou problematikou (včetně denního tisku reflektujícího danou problematiku) a pozorování. Kolektiv výzkumníků z katedry humanitních věd ČZU v Praze se při tom zaměřil na šest transformovaných družstev, čtyři jiné zemědělské společnosti (především společnosti s ručením omezeným a sdružení fyzických osob) a osm rodinných hospodářství³. V rámci prováděných nestandardizovaných roz-

1 Podle zveřejněných výsledků Českého statistického úřadu dosáhli zemědělci v roce 1995 celkového zisku 650 milionů korun. Poprvé od zahájení zemědělské reformy vzrostla zemědělská produkce, a to o 5,5 % za rok 1995 oproti roku 1994. Přitom zemědělská produkce od roku 1990 stále klesala a hospodářský výsledek skončil ještě v roce 1994 zhruba čtyřmiliardovou ztrátou.

2 Otázkami vstupů (dodavatelů) a výkupu (trhů) se nebudeme detailněji zabývat. Takovéto zaměření by znamenalo znatelné rozšíření rámce článku, což v této chvíli není záměrem autorů. Hlavní pozornost bude věnována vztahům zemědělců se zpracovateli v oblasti potravinářské výroby.

hovorů se reprezentanti těchto firem vyjadřovali také k pozici zemědělských závodů ve výrobní vertikále. Přibližovali okolnosti a události, které považovali za příčiny a důsledky, klady a zápory této pozice, i způsob, jak by bylo možné tuto pozici změnit. Vyjádření dotazovaných představují jejich vlastní zkušenosti.

Proti právoplatné námitce, že neproběhly rozhovory i s představiteli potravinářských závodů, autoři odkazují jednak na náplň grantu zaměřeného především na otázky transformace zemědělství a jednak na skutečnost, že cílem článku není konfrontovat názory, zkušenosti zemědělců s tímto v zpracovateli. Autoři se pokusili nastínit náhled zemědělců na tento problém, který se jich bytostně dotýká nejen vzhledem k jejich vlastní budoucnosti, ale i k ekonomickým, sociálně politickým a kulturním perspektivám celé komunity, v níž žijí.

Autoři přistupovali k napsání článku s vědomím, že se jedná o první sociologický příspěvek k problematice globalizace zemědělství a potravinářství v České republice. Nepovažují své závěry za všeobecně platné, ale za výzvu k otevření diskuse nad touto problematikou.

GLOBALIZACE ZEMĚDĚLSTVÍ A POTRAVINÁŘSTVÍ – TEORETICKÝ RÁMEC

Otázka globalizace zemědělství a potravinářství dosud nebyla a není hlavním objektem zájmu českých rurálních sociologů. Nebyl zatím vypracován teoretický náhled reflektující českou skutečnost a takto použitelný pro analýzu procesů v dané oblasti u nás. To je důvod, proč se autoři článku obracejí k přístupům reflektujícím globalizaci zemědělství a potravinářství v zahraniční literatuře (Bonanno et al. 1994; Giddens 1992).

Pod globalizací se zpravidla rozumí činnost, proces či jednání, kterým se cosi stává celosvětovým v rozsahu nebo aplikaci. Sám pojem globalizace se velice rychle stal předmětem diskusí vědců, politiků i médií a zařadil se již do „globálního esperanta anglických pojmů“ převzatých dalšími jazyky. Popularita tohoto

konceptu vyplývala z neokonzervativního diskursu, který začal od 70. let určovat zaměření vládních programů mnoha zemí světa (Koc 1994).

Pokud jde o zemědělství a potravinářství, globalizace označuje utváření a fungování celosvětového trhu a celosvětové produkce potravin. Giddens (Giddens 1992) spojuje proces globalizace s pojmem agrobusiness³. Ze sociologického pohledu je důležité sledování různých typů konfliktů a adaptací na nové podmínky, které globalizace přináší. Jádrem těchto konfliktů leží ve střetu kultur. Vznikající univerzalizovaná, globální homogenní, kosmopolitní kultura se střetává s kulturami místními (příp. národními), které jsou diversifikované, heterogenní a zakořeněné v určitém fyzickém a sociálním prostoru (příkladem takové místní kultury je tzv. rolnická kultura, kterou přibližuje Kayser – Kayser 1990). Sociologii zajímají klady a zápory těchto střetů a jejich dopady do jednotlivých typů společností (v případě rurální sociologie potom do společnosti venkovské a do její kultury).

Některí autoři (Heffernan, Constance 1994) vyčleňují čtyři charakteristické fáze přechodu zemědělství a potravinářství od jejich samozásobitelsky lokalizované až ke komerčně globalizované podobě. Tyto fáze, v nichž se odráží boj zemědělců o kontrolu výrobní vertikály (a latentně i konflikt lokálních a nadlokálních kultur) nenásledují jedna po druhé, ale v čase a prostoru existují vedle sebe. Pouze v určitých etapách se některá z nich projevuje s větší intenzitou. Vyčleněním těchto fází se globalizace v zemědělství a potravinářství stává snadněji uchopitelnou:

- horizontální integrace (koncentrace zpracování určité komodity v rukou malého počtu zpracovatelů);
- konglomerátní integrace (koncentrace více druhů komodit v rukou malého počtu zpracovatelů);
- vertikální integrace (koncentrace a kontrola vstupů pro zemědělskou výrobu a výstupů z ní v rukou malého počtu firem);
- globální integrace (k procesům horizontální, konglomerátní a vertikální integrace dochází v celosvětovém rozsahu).

Výsledkem boje o moc ve výrobní vertikále potravin v celosvětovém měřítku bylo vítězství zpracovate-

³ Velká část tohoto šetření proběhla v rámci projektu Rural employment and rural regeneration in post-socialist Central Europe (the Czech lands, Hungary, Poland and Slovakia), který byl realizován za podpory programu COST Evropské unie pod číslem ERB CIPA-CT92-3022.

⁴ Termín agrobusiness prosadil Ray Goldberg z Harvard Business School, který poukazoval na fakt, že výroba potravin se stala silně industrializovanou – vyrábí se s používáním moderních strojů, výroba je systematicky organizována prostřednictvím zpracovatelství, dopravy a skladování. Miliony lidí, většinou v industrializovaných zemích, již přímo nevyrobí své potraviny. Některé potraviny, které konzumují, jsou často ve velkém množství dováženy ze zemí tzv. třetího světa. Většinou se sice nejedná o základní potraviny (jako obilí či maso), ale o takové produkty, které se již staly každodenní součástí naší stravy (např. čaj nebo káva). Některé sektory světové produkce potravin jsou dnes kontrolovány malým počtem velkých firem podnikajících v agrobusinessu (např. třetina světového obchodu s margarinem a stolním olejem je v rukou jedné firmy – Unilever). Dopady tohoto systému jsou pro země třetího světa, na jejichž teritoriu ustavily tyto nadnárodní firmy své podniky, velice negativní, a to i přes vznik nových pracovních příležitostí poskytujících vyšší výděly než ostatní sektory v zemích třetího světa. Výroba těchto firem směřuje především k uspokojení potřeb industrializovaných oblastí po celém světě. Původní zemědělci se v zemích tzv. třetího světa stávají zaměstnanci ve sféře agrobusinessu a to podkopává tradiční způsob zemědělské výroby. Místní populace je tak vydána na milost a nemilost zahraničním firmám, které mohou rozhodovat o přemístění svých investic kamkoliv bez ohledu na zemi, kde zrovna působí. Místní elity obvykle bohatnou prostřednictvím svých styků s agrobusinessem, a to zvětšuje rozdíl mezi nimi a místními rolníky.

lů nad zemědělci a jejich zpracovatelskými závody ve většině komodit a následné změny ve struktuře výrobní vertikály, ovládané již většinou nadnárodními společnostmi. To mělo vliv i na strukturu samotného zemědělství, které se v mnoha případech stalo závislým na rozhodnutích firem stojících vně jeho vlivu a kontroly. Výsledkem této přeměny byl, jak např. dokazují některé studie vycházející z americké zkušenosti (Heffernan, Rikoon, Heffernan 1994), ekonomický a sociální úpadek mnoha venkovských sídel. V obecném pohledu se posílila mnohdy až perverzní závislost některých oblastí na oblastech jiných, a to se všemi negativními sociálními, politickými, ekonomickými, kulturními a environmentálními dopady.

GLOBALIZACE A ČESKÉ ZEMĚDĚLSTVÍ A POTRAVINÁŘSTVÍ DO ROKU 1989

Jak aplikovat tento přístup, vycházející ze zahraničních zkušeností, na českou realitu? Do nástupu kolektivizace v 50. letech zde existovala soutěž mezi zemědělci kontrolovaným a nekontrolovaným potravinářským průmyslem. Kolektivizace tuto soutěž zrušila (neexistence soutěže ve všech oblastech života společnosti byla ostatně typickým rysem socialistického kolektivismu). Neexistence soutěže znamenala i neexistenci boje o kontrolu výrobní vertikály, uvnitř které začaly zemědělství a potravinářství koexistovat odděleně, bez možnosti získat dominanci jednoho sektoru nad druhým. Zato byla zřetelná podřízenost obou těchto sektorů všemocnému vlivu státu. Obrazem této státem řízené kooperace byla např. zemědělská družstva, obhospodařující v roce 1989 téměř 2/3 půdy v České republice, která byla takřka opakem běžné družstevní struktury v západních zemích. Zpracovatelská a obchodní družstva (tedy část vertikály kontrolovaná zemědělci), charakteristická pro většinu západoevropských zemí, na československé scéně chyběla (Strýjan 1993). Takový fakt svědčí o tom, že zpracovatelské zemědělské produkty, ale i obchod s nimi, byl většinou mimo jakéhokoliv vlivu zemědělců. Ovšem ani zpracovatelé neměli nástroje ke kontrole a vlivu na zemědělství.

Do 80. let se zemědělci a zpracovatelé pohybovali uvnitř výrobní vertikály většinou odděleně, bez možnosti a patrných snah získat vliv a kontrolu nad druhou stranou. Mostem mezi nimi byly zemědělské suroviny. V této době se však začaly objevovat výraznější pokusy zemědělců vybudovat vlastní výrobní vertikálu, sice ne bez vlivu a kontroly státem, ale přece jen odštěpující se od původně jediné, státem kontrolované výrobní vertikály odděleně operujících zemědělců a zpracovatelů. Je obtížné při tom mluvit o nějaké výraznější vertikální, horizontální či konglomerátní integraci (jak je dříve uvedeno), neboť v zemědělství ustanovovaném

a kontrolovaném zpracovatelské (které se zaměřovalo na výrobu pouze určitých druhů potravin) sice zpravidla vystupoval jeden nebo několik málo zemědělských podniků, působících však na místní úrovni a bez snahy koncentrovat výrobu ve svých rukou. Prospěšnost těchto malých lokálních výrobních vertikál, které nedominovaly v celostátním rozsahu, byla z pohledu dané lokality zřejmá (zlepšení nabídky určitého zboží v obchodní síti, lokalizovaná a personalizovaná výroba s nově utvářenými pracovními příležitostmi pro místní občany). Tato nově vznikající struktura vytvářela jakési „ostrůvky pozitivní deviace“, které představovaly jisté decentralizované okruhy⁵ v centralizované řízeném státě. Zatímco v zájmu státu bylo umožnit vznik „zemědělských zpracovatelů“ z hlediska zlepšení situace v maloobchodě, podkopával si tím principy vlastní organizace, neboť rozměňloval centralismus a posilňoval lokalizaci. Tento protiklad byl jedním z mnoha paradoxů socialismu.

Výraznou změnou procházel v té době také potravinářský průmysl. Za pomoci státních peněz vznikaly velké, moderně vybavené zpracovatelské podniky (především masokombináty a mlékárny). Jejich kapacita vyžadovala jak zvětšení možností jejich odbytu, tak zvětšení dodávek vstupů od zemědělců. Odděleny od zemědělců, cítily se velké zpracovatelské podniky omezené ve svých možnostech a činnostech. Prostřednictvím státu tlačily na vytváření dalších sekvencí výrobní vertikály ze svých podniků v propojení s velkými specializovanými zemědělskými závody (tzv. společnými zemědělskými podniky vytvářenými za účelem továrního typu velkovýroby jednoho druhu zemědělského produktu). Takto vznikající výrobní vertikála se lišila jak od lokální vertikály zemědělských zpracovatelů, tak od existující vertikály oddělené koexistence zemědělců a zpracovatelů právě tím, že vykazovala jisté znaky horizontální, konglomerátní a částečně i vertikální integrace s vlivem zpracovatelů. Byla však také zcela pod dozorem státu.

Z uvedených faktů je zřejmé, že stát byl rozhodujícím agentem kontrolujícím celou výrobní vertikálu v zemědělsko-potravinářském komplexu. Rozhodoval jak o zemědělství, tak o zpracovatelské (paradoxně tak rozhodoval o horizontální, konglomerátní i vertikální integraci) a kontroloval mezinárodní obchod. Stal se hlavním činitelem ovlivňujícím jednotlivé fáze, které tvoří páteř globalizačního procesu. Jestliže v zemích s tržní ekonomikou zralého kapitalismu se stát stává stále více a více ekonomicky irelevantním, jeho role v ovlivňování ekonomických procesů klesá (Bonanno et al. 1994), ve státech socialistických byla jeho role opačná. Stát byl hlavním aktérem integrace, která však výrazně nepřekračovala národní hranice.

Aplikace konceptu globalizace zemědělství a potravinářství v chápání západních autorů na podmínky socialistického systému je samozřejmě obtížná. Vzhle-

⁵ Keller (Keller 1993) vidí podstatu decentralizovaného světa ve vzniku natolik soběstačných oblastí, že objem vnějšího obchodu může být radikálně omezen, aniž by obyvatelstvo trádalo při naplňování svých základních potřeb.

dem k rozpoznání některých integračních tendencí lze mluvit o jakési „omezené globalizaci“ (toto *contradictio in adjectivum* je výrazem paradoxů socialistického systému) probíhající v naší části světa. Integrace v zemědělství a potravinářství zpravidla nepřekračovala národní hranice a nevznikaly velké nadnárodní firmy. Avšak tendence k politické kontrole a unifikované ideologii jako snahy o vytvoření nové kultury⁶ však překračovaly hranice států a následně ovlivňovaly místní ekonomické, sociální i kulturní struktury. Tato „omezená globální“ politická kontrola, platná pro socialistický svět, ovlivňovala prostřednictvím posilování institucí státu také integrační tendence v samotné ekonomice. To byl hlavní rozdíl od západního světa, kde naopak vliv vychází z integračních tendencí v ekonomice, které následně omezují národní politické instituce a stát přestává být schopen plnit některé své funkce (např. podporu ekonomického rozvoje – akumulaci, garanci vyjednávání mezi sociálními skupinami a sociální organizací – legitimitu), které musí být následně vykonávány na nadnárodní úrovni (Bonanno 1991).

INTEGRAČNÍ A GLOBALIZAČNÍ TENDENCE PO ROCE 1989

Transformace společnosti po roce 1989 výrazně změnila prostředí vývoje zemědělství a potravinářství. Jedním ze základních bodů této transformace byla minimalizace úlohy dříve všemocného a všudypřítomného státu. Zúžily se jeho možnosti zasahovat a moc ovlivňovat hospodářské procesy. Bylo to právě zemědělství, těšící se v socialistickém systému z různých důvodů mnoha preferencím (s následnou neúměrnou dimenzí a nízkou efektivitou), které výrazně a rychle pocítilo změnu v roli státu z „laskavého otce na zlého otčima“. Tím více muselo najednou čelit výraznému tlaku na přizpůsobení se novým ekonomickým podmínkám a odbytovým možnostem (vzhledem ke svému rozměru, struktuře a výkonnosti (Základní principy 1994). Pomoc státu při řešení souvisejících problémů nebyla zemědělci pociťována jako dostatečná. Doucha (1993) hodnotí, že obecné společenské podmínky (výkonost celého národního hospodářství, jistá ztráta prestiže zemědělství a jeho bývalých preferencí), legislativa vytvářená pod přílišným politickým tlakem a makroekonomické podmínky (zejména cenové relace na agrárním trhu a vývoj fiskálních vztahů mezi zemědělstvím a státem) tvořily základní parametry prostředí, které nutně orientovaly naše zemědělství ke sledování především produkční účinnosti. Pokračuje, že jen s přijetím zásadních opatření v zemědělské politice

a při možnosti rozšiřování trhů se zabránil značnému uvolňování lidských a kapitálových zdrojů ze zemědělství, opouštění výroby a půdy v méně příznivých podmínkách. Potom se nelze divit tomu, že mezi zemědělci hospodařícími v jakékoliv formě se v té době rozšířil názor, že zemědělská politika státu vlastně neexistuje (Hudečková 1995). Dnes je předčasné hodnotit následující opatření v zemědělské politice a není to též předmětem zájmu tohoto článku.

Následkem transformačních změn se dříve koncentrovaná zemědělská výroba zajímavým způsobem atomizovala. V roce 1989 existovalo v ČR 4 403 zemědělských podniků, zatímco v roce 1994 to již bylo 63 778. Ovšem cca 4/5 z nich hospodařily na výměře do 10 ha, což představovalo pouhých 3 % veškeré zemědělsky obhospodařované půdy v ČR. Došlo k výrazné redukci pracovních sil v zemědělství. Podíl zemědělců na celkové zaměstnanosti poklesl z 9,4 % v roce 1989 na 4,6 % v roce 1995. Poklesl také podíl zemědělství na hrubém domácím produktu (z 7,4 % v roce 1989 na 3,1 % v roce 1995) a na investicích v národním hospodářství (z 12,6 % v roce 1989 na 5,4 % v roce 1994). Na první pohled by se mohlo zdát, že ve srovnání se situací před rokem 1989 se dnešní zemědělství ocitlo v pozici toho, kdo transformaci české společnosti spíše ztratil než získal. Z hlediska pohledu do budoucnosti by se však mohlo jednat o dočasnou a potřebnou ztrátu, která založila předpoklady pro budoucí rozvoj⁷.

Jedním z faktorů, které mohou zapůsobit na nově klíčící podobu zemědělství, je vztah ze zpracovatelským průmyslem. Stejně jako zemědělství, musel se potravinářský průmysl vypořádat s přechodem od státně řízené k tržní ekonomice. Tento přechod však nebyl tak dramatický jako v případě zemědělství. Jestliže zemědělství vykazovalo až do roku 1994 ztrátu, potravinářství ztrátu nezaznamenalo. V roce 1990 u nás existovalo 217 potravinářských podniků, v roce 1994 je uváděno 619 potravinářských podniků (s 25 a více zaměstnanci). Celkem bylo v roce 1994 registrováno 9 811 podnikatelských subjektů v potravinářství. Pokud tedy zahrnujeme do počtu potravinářských firem i ty malé, tj. s méně než 25 zaměstnanci, nutno upozornit na silnou atomizaci výroby potravin, ke které došlo po roce 1989. Mezi roky 1993 a 1994 však již opět začalo docházet ke koncentraci, přičemž ubývalo na jedné straně podnikatelů – jednotlivců a na straně druhé státních podniků (příp. i družstevních), zatímco přibývalo akciových společností. Podíl pracovníků v potravinářském průmyslu na celkové zaměstnanosti v ČR se příliš nezměnil (pohybuje se kolem 2,5 %). Podíl potravinářství na HDP v ČR stagnuje či mírně

6 Právě z oblasti ideologie plyne střet kultur. Tradiční venkovský hodnotový systém založený na idejích jako individualismus, patriotismus, náboženská víra, konzervatismus, soukromé vlastnictví a majetková diferenciacie společnosti byl konfrontován nejen s městským hodnotovým systémem, ale i se systémem novým, nadnárodním, vyjádřeným v idejích kolektivismu, internacionalismu, ateismu, novotářství a majetkového rovnostářství a rovného rozdělování, sociálních jistot a zabezpečení. Tato konfrontace působila ve směru difuze hodnot typických pro globalizovanou kulturu (Hudečková, Lošáček 1993).

7 Jak již bylo řečeno v úvodu článku, poprvé od počátku transformace vykazovalo v minulém roce české zemědělství kladný výsledek hospodaření. Z tohoto pohledu by se rok 1995 mohl jevit jako přelomový.

roste (pohybuje se mezi 7–8 %), jakož i podíl na investicích v národním hospodářství (mírně roste z 3,4 % v roce 1989 na 4,5 % v roce 1994).

Za těchto okolností hospodářského vývoje zemědělství a potravinářství se odehrává i jejich boj o vliv ve výrobní vertikále. Rozhořel se v momentě, kdy stát přišel o svou poručnickou funkci a na scéně se začaly objevovat tržní vztahy formované pod vlivem myšlenek neoliberalismu (neokonzervatismu).

Na pozadí tohoto střetu se začala třít nová podoba vztahů zemědělců a potravinářů ve výrobní vertikále. Přibližit tuto podobu může následující přehled, neúplně vyjadřující vyskytující se propojení typů firem potravinářského průmyslu (z hlediska jejich koncentrace, velikosti pokrytého trhu a doby vzniku) s typy zemědělských podniků, jak vyplývá z námi provedených šetření⁸.

Z našich pozorování vyplývají následující zjištění, která lze považovat za hypotetická. Velkovýrobní zemědělské podniky (transformovaná družstva, zemědělské společnosti vzniklé privatizací státních statků či vydělením ze zemědělského družstva a velkovýrobní podniky fyzických osob) vykazují jako pro sebe nejdůležitější vztah ke koncentrovaným (velkým) potravinářským podnikům, které ve své většině datují svůj vznik před rok 1989. Tento vztah je dvojího druhu:

- vztah, v němž tyto velkovýrobní zemědělské podniky nemají žádný vliv a možnost kontroly zpracovatelů a vystupují v něm jen jako dodavatelé surovin;
- vztah, v němž tyto velkovýrobní zemědělské podniky ovlivňují a mají možnost kontrolovat zpracova-

tele, nejsou pouhými dodavateli surovin a mají zastoupení i v orgánech zpracovatelských podniků.

V první skupině označené písmenem (a) se nacházejí především nově vzniklé velkovýrobní zemědělské podniky typu akciových společností, společností s ručením omezeným či nerodinné podniky fyzických osob. Patří sem také ta zemědělská družstva, která prošla složitou a bouřlivou transformací, což se projevilo nejasností rozvojových strategií a v horších ekonomických výsledcích, a která dnes mají méně kvalitní management. Taková družstva se častěji potýkají s velkými problémy v dodavatelsko-odběratelských vztazích (především jde o opožděné platby za jejich výrobky) a spíše se dostávají se do ekonomické závislosti na zpracovatelích. Nejsou natolik stabilní, aby se zpracovatel mohl jednat jako rovný s rovným a jsou často vděčná za jakýkoliv zabezpečený odbyt.

Podniky v této skupině se obecně jeví jako zranitelné a jejich budoucnost lze těžko předvídat. Mohly by se stát ohniskem nestability na českém venkově a v zemědělství vzhledem ke své závislosti na zpracovatelích. Ti jsou prostorově odděleni od zemědělců, jejich struktury se jeví relativně stabilními, nemusí je příliš zajímat problémy, které mohou způsobit zemědělcům třeba odstoupením od odběratelských smluv. Sociální a ekonomické dopady takovéto strategie zpracovatelů v případě, že by nestabilní zemědělský podnik rychle nenastartoval kompenzační strategii, by se projevil především v růstu nezaměstnanosti a poklesu příjmů obyvatelstva v místě. Z našich šetření vyplývá, že v případě takto potenciálně ohrožených podniků (pře-

Typ potravinářského podniku podle		Typ zemědělského podniku		
koncentrace a integrace výroby	doby ustavení, původu a způsobu založení, existence a okruhu působnosti	rodinná hospodářství*	nerodinné soukromé podniky	zemědělská družstva
malá (podnik do cca 25 pracovníků)	dříve (před 1989) i nyní (po 1989) zakládané potravinářské podniky zemědělců s převážně lokální působností	0	X	X
	nyní (po 1989) zakládané soukromé potravinářské podniky nezemělců s převážně lokální působností	XXX	XX	0
velká	dříve (před 1989) založené potravinářské podniky existující oddělené od zemědělství s převážně regionální působností	XX	XXX	XX
	dříve (před 1989) založené potravinářské podniky s napojením na nově utvářené velkovýrobní zemědělství „továrního typu“ s nadregionální působností	X	XX	XXX

0 = propojení mezi danými typy potravinářského a zemědělského podniku prakticky neexistuje, je bezvýznamné;

X = nízký stupeň provázanosti mezi potravinářským a zemědělským podnikem; vztah není důležitý z hlediska jejich existence a fungování a netvoří základ dodavatelsko-odběratelských vztahů;

XX = střední stupeň provázanosti mezi zpracovatelem a zemědělským podnikem; vztahy se stávají důležitými z hlediska jejich existence a fungování a ovlivňují dodavatelsko-odběratelské vztahy;

XXX = vysoký stupeň provázanosti mezi zpracovatelem a zemědělským podnikem; vztahy jsou rozhodující pro existenci a fungování těchto podniků a tvoří jádro dodavatelsko-odběratelských vztahů.

*Pod rodinným hospodářstvím mají autoři na mysli také zemědělské hospodářství, kde většina práce, kapitálu a managementu pochází z rodinných zdrojů (Heffernan, Rikoon, Heffernan 1994).

⁸ Autoři si uvědomují, že souvztáznosti naznačené v přehledu mají hypotetický charakter a že bude nutné jejich potvrzení či vyvrácení dalšími údaji. Přehled přibližuje pouze nejobecnější trendy bez dělení podle jednotlivých komodit, které může být odlišné od těchto nejobecnějších trendů. Všechny podrobnější práce v budoucnu by mohly napomoci pochopení toho, jak probíhá proces globalizace v ČR. Metodologické přístupy k takové práci jsou obsaženy v zahraniční literatuře (Heffernan, Constance 1994).

devším zemědělských družstev) si vedení toto nebezpečí nemusí uvědomovat, a protože potřebuje „přežít dnešek“, přiléhá nepřemýšlení o alternativách budoucího vývoje. Jedním z důvodů takového přístupu je i skutečnost, že výše naznačenému jednání potravinářů, nerespektujícím zájmy zemědělců, zatím brání existující konkurence a z ní vyplývající snaha o zajištění dodávek od jakéhokoliv zemědělského subjektu. Čísla z úvodu této kapitoly však ukázala, že po počáteční atomizaci v potravinářském průmyslu začala etapa koncentrace, při níž lze očekávat častější chování zpracovatelů se známkami „chování imperátora na dobytém území“⁹. Zemědělským výrobcům v této skupině by mohli posloužit k získání vlivu na zpracovatele akcie některých zpracovatelských podniků, které přechly z Fondu národního majetku do rukou Agrární komory se záměrem zajistit vliv zemědělců v potravinářském průmyslu. Tato cesta se možná jeví jako schůdnější pro nedružstevní podniky. Jejich problémem nemusí ani tak být ekonomická situace (ekonomický kapitál), ale prvky spojené se sociálním a kulturním kapitálem¹⁰.

Ve druhé skupině označené písmenem (b), tj. se vztahem obsahujícím možnost kontroly a ovlivňování zpracovatelů, se nacházejí především ta zemědělská družstva, která se s transformací vypořádala bez větších problémů a nevyšla z ní výrazně oslabená jak ekonomicky, tak pokud jde o kulturní a sociální kapitál členů managementu (nedošlo tam k výrazné destabilizaci managementu). Existence obecné shody managementu ve fázi transformace o dalším směřování družstva umožnila využít kontakty, znalosti a zkušenosti vedení pro prospěch podniku. Kvalitní management si byl vědom důležitosti rovnoprávných vztahů se zpracovateli. K tomu se připojily znalosti dodavatelско-odběratelských vztahů i osobní kontakty¹¹. Nedružstevní zemědělské podniky v této skupině vykazují obdobné kvalitní strukturu managementu, pokud jde o sociální a kulturní kapitál. V jistém rozsahu se začíná ukazovat, že tyto součásti „svazku“ kapitálu mohou být důležitější než samotný kapitál ekonomický¹².

Některé velkovýrobní zemědělské podniky se snaží zachovat či se pokoušejí založit vlastní potravinář-

⁹ V některých regionech dochází ke spojování podniků ZZN dvou sousedních okresů. Zemědělci bez vlastního zajištění posklizbových úprav a skladovacích kapacit či bez zastoupení v integrujících se podnicích zemědělského výkupu se budou muset stále více přizpůsobovat jejich monopolnímu postavení se všemi negativními důsledky z toho vyplývajících.

Jiným příkladem koncentrace je soubor o mléko, který v západních Čechách zahájily mlékárny v Klatovech a ve Stribě vlastněné pleškovskými společnostmi Kovopetrol; název naznačuje, že firma nepodniká pouze v potravinářství, což je typickým znakem nadnárodních firem (Heffernan, Constance 1994). Tento soubor urychlil koncentraci zpracovatelů mléka. Podniky v oblasti ohrožené projektem Kovopetrolu oznámily vznik nového celku, který je roku 1996 zastřešuje. Do nové společnosti vstoupilo pět mlékáren v západních Čechách, jedna na jižní Moravě a jedna v severních Čechách. Tyto podniky nakupují asi 500 tisíc litrů mléka denně a v roce 1995 dosáhl jejich obrát tří miliard korun. Mlékárny v Klatovech a Stribě kontrolované firmou Kovopetrol zpracovávají v současnosti 200 tisíc litrů mléka denně, ale jejich kapacity dovolují zvýšit nákup více než dvojnásobně. Proto nabídl zemědělcům obchodní smlouvy, v nichž má Kovopetrol jako třetí strana garantovat pravidelnost a včasnost plateb za mléko (zemědělci nejvíce kritizovaný jev v dodavatelско-odběratelských vztazích). Zemědělci zatím kvůli případným obchodním potížím čekají na individuální jednání s mlékárnami. Důvodem je právě chybějící vliv na zpracovatele a obava, co by se stalo, kdyby mlékárna, se kterou se spojili, neuspěla. Obě konkurenční skupiny očekávaly cenovou válku. Také v případě zpracování obilí je známo veřejné prohlášení ministra zemědělství Luxe, že počet mlýnů se z dnešních 200 sníží na 10–15 během příštích deseti let.

¹⁰ Koncepty sociálního a kulturního kapitálu zformuloval P. Bourdieu v rámci širší koncepce sociálního a kulturní reprodukce. Sociální kapitál představuje sumu aktuálních a potenciálních zdrojů využívaných člověkem proto, že se zná s jinými lidmi (= bohatství styků a známostí). Profit z tohoto kapitálu je jak hmotný (služby a protisloužby), tak symbolický (prestíž). Kulturní kapitál má pouze nemateriální povahu, je zvláštní formou předpokladů k dosažení určitého sociálního statusu, závislou na úrovni včlenění se do kultury dané společnosti (zvláště pak na úrovni vzdělání). Tvorí jej tzv. formální oprávnění (profesní kvalifikace) a subjektivní dispozice (znalost správných postupů). Oba jmenované druhy kapitálu působí při předávání privilegií ve společnosti, z nichž pak plynou ekonomické a sociální výhody (Sociologické školy, směry, paradigmaty 1994), a to zejména otázka znalostí a správných postupů v dodavatelско-odběratelských vztazích.

¹¹ Uvedme jeden příklad zemědělského družstva. V době transformace panovala mezi jeho managementem shoda v tom, že bude pracovat pro prospěch celého podniku a nebude se připravovat transformace „do vlastní kapsy“. Přestože celý management nebyl jednotný v názoru na budoucí formu podnikání, po valné hromadě, která schválila transformaci na zemědělské obchodní družstvo, nenastal mezi managementem rozkol. Ten nadále působil směrem k zajištění prosperity družstva. Ve struktuře vrcholového managementu bylo šest osob, všechny s vysokým školním vzděláním a ředitel s vědeckou hodností. Jeden ze členů vrcholového managementu byl v roce 1992 zvolen do posledního federálního parlamentu v Československu. Struktura managementu výrazně ovlivnila i strategii rozvoje podniku. V jejím rámci byl realizován vstup družstva do některých podniků ve výrobní vertikále. Předseda družstva je v představenstvu a.s. CUKRSPOL Kolín, kde zastupuje pěstitele řepy. Ředitel je v představenstvu a.s. OBILA Kutná Hora, kde zastupuje Rolnický investiční fond (ten byl založen ve spolupráci s několika dalšími představiteli některých okolních zemědělských podniků). Prospědnictvím tohoto fondu vlastní družstvo akcie jak v OBILE, tak v CUKRSPOLU. Družstvo má své akcie i ve firmě UNIKOM (služby pro zemědělce), která vznikla jako společný podnik několika zemědělských podniků ještě před rokem 1989. Hodnota podílu akcií je zde 9,5 milionu korun. Vzhledem ke své pozici v kontrole výrobní vertikály management nezapomínal na problémy v dodavatelско-odběratelských vztazích a celková ekonomická situace družstva je velmi dobrá.

¹² Příkladem je jiné námi sledované zemědělské družstvo. Orientovalo se mj. na pěstování květin v moderně vybavených sklenících. Vedoucí tohoto provozu, který v něm dlouhou dobu pracoval, ze ZD odešel a založil vlastní firmu zaměřenou na pěstování květin, pro níž nevyužil družstevních nabízených skleníků (ekonomický kapitál). Družstvo tedy jmenovatel vedoucím květinářské výroby jiného člověka, bez velkých zkušeností. ZD se domnívalo, že bývalý vedoucí nebude schopen konkurovat družstvu vzhledem k zastaralým podmínkám, v nichž květiny začal pěstovat. Domluvil se totiž s několika místními občany, kteří mu pronajali buď části svých skleníků na zahradách, či části pozemků ke zřízení foliovníků. Po určitém čase se ukázalo, že bývalý

ské provozy. Tyto pokusy nejsou vždy úspěšné. Důvody jsou spatřovány především v omezené možnosti čelit konkurenci zavedených a velkých zpracovatelů. Vyčítají jim, že buď modernizovali výrobu ještě za státní peníze, nebo za peníze, které získaly cenovou politikou výhodnější pro zpracovatele než pro zemědělce po roce 1989 (nízké nákupní ceny a vysoké ceny pro spotřebitele). Podle zemědělců posílili potravináři své postavení ve výrobní vertikále, často i na jejich úkor. Uvažují-li velkovýrobní zemědělské podniky o možnosti založit vlastní potravinářské provozy, objevuje se idea spolupráce několika těchto podniků (i s příp. zahraničním partnerem) s cílem větší koncentrace zpracovatelského podniku a tím i výhodnějšího postavení v soutěži s velkými zpracovateli. V realitě je však tato myšlenka konfrontována s problémy, které spolupráce více subjektů přináší, jako je např. otázka vzájemné dohody či priorit jednotlivých účastníků, parity vkladů, serióznosti všech partnerů, důvěry mezi nimi atd.

Soukromí zemědělci v rodinném typu hospodářství jsou většinou odkázáni na přízeň velkých zpracovatelů, kteří zatím mezi sebou soupeří o dodávky od zemědělců (zde platí totéž, co pro velkovýrobní zemědělské podniky bez vlivu na zpracovatele). Tito zemědělci zatím nevytvářejí družstva činná v oblasti zemědělských vstupů a výstupů. Neexistence takových družstev či asociací zhoršuje jejich pozici ve vztazích k potravinářům. Mezi důvody, proč tomu tak je, lze zařadit silné individualistické tendence, které se zřetelně projeví po roce 1989 jednak jako reakce na předchozí „prekollektivizovaný život“, a jednak jako obranná reakce těch, kteří v místní komunitě „vybočili z řady“. Soukromí zemědělci sice uvažují o možnostech spolupráce, ale často považují různé spolky či družstva za protikladné k osobní svobodě, protože by se museli dělit o svůj čas a schopnosti s jinými (L o š t á k 1994). Pokud mezi sebou spolupracují, jde většinou o různé druhy výpomoci na sousedské bázi. Avšak malovýrobci v rodinné formě hospodaření se snaží v rámci dodavatelско-odběratelských vztahů spolupracovat s novými místními malými potravinářskými podniky, většinou změnami na zpracování masa (u ostatních komodit se takoví malozpracovatelé vyskytují méně) a také reagovat na poptávku místního trhu zaměřenou na některé zemědělské produkty (např. brambory, zelenina, nezpracované mléko či selata). Lze se domnívat, že v případě nevytvoření družstevní struktury se tyto zemědělci soustředí na posilování spolupráce s místními malozpracovateli a své role lokalizovaných a personalizovaných výrobců pružně reagujících na požadavky části spotřebitelů. Tato lokální orientace, která si nečiní nároky na expanzi mimo region, je jistou šancí pro za-

bezpečení jejich budoucnost a v případě většího rozsahu by mohla kladně působit na celkový rozvoj daného regionu vzhledem k tvorbě a spotřebovávání zisku právě v oné lokalitě, neboť úspěšný ekonomický rozvoj není možný bez rozvoje sociálního (např. místní škola, zdravotní péče, místní kultura). Takto lokální orientace by mohla při vhodně zvolené podpoře tlumit negativní dopady integračních tendencí zemědělských velkovýrobců a velkozpracovatelů (pro ně budou zemědělské malovýrobci postupně ztrácet význam) na místní podmínky života.

DISKUSE A ZÁVĚRY

Současná struktura českého zemědělství je více heterogenní než před rokem 1989. Tento fakt ovlivňuje i podobu vztahů s potravinářským průmyslem, které existují ve dvou rovinách: lokální a nadlokální.

Na lokální úrovni zaujímají významné místo rodinné farmy a malé potravinářské firmy, vzniklé po roce 1989 nebo ustavené zemědělci jako jejich vlastní zpracovatelské podniky. Přínos lokální úrovně je spatřován především v charakteru lokalizované a personalizované výroby potravin a v možnostech nákupu zemědělských výrobků přímo u výrobce bez zprostředkujících článků. Kromě lidí žijících v lokalitě působnosti těchto podniků nachází lokální úroveň výroby potravin podporu i mezi objevujícími se skupinami lidí, jejichž životní styl se vymyká běžným konvencím¹³. Bude zajímavé sledovat, jak se tato úroveň v budoucnu vyrovná s tlaky nadlokální úrovně, které působí protikladně vůči zmíněným přínosům.

Nadlokální úroveň je arénou velkovýrobních zemědělských podniků a velkých potravinářských závodů. Podoba vztahů těchto dvou aktérů závisí na možnostech zemědělců kontrolovat a ovlivňovat zpracovatele. Zkušenosti ze zahraničí napovídají, že oblasti, kde zemědělci nemají možnost ovlivňovat strategii zpracovatelů, vykazují méně příznivé indikátory v kvalitě života, což je sociální následek integračních tendencí zpracovatelských firem považujících zemědělce za pouhý jeden článek dodávající vstupy pro vertikálně a globálně integrovanou výrobu. V těchto oblastech se sice vyrábí, ale zisk zde není spotřebováván a je odsáván do sídla integrované firmy, která rozhoduje o jeho užití nezávisle na potřebách místa, kde byl vytvořen (Goldschmidt 1978; Heffernan, Rikoon, Heffernan 1994). Lze usuzovat, že tento trend se může objevit i u nás, jako přímý důsledek globalizačních tendencí. Zmírnit jej může propojení zemědělců se zpracovateli, které je kritizováno denním tiskem (viz

vedoucí zkušený v pěstování květin (kulturní kapitál) a mající kontakty v dodavatelско-odběratelských vztazích (sociální kapitál) se stal mnohem úspěšnějším v dané výrobě a vytlačil zemědělské družstvo z trhu květin v regionu. ZD následně omezilo pěstování květin jako ekonomicky nerentabilní.

¹³ Tyto skupiny již mají své pevné místo v západních společnostech. Librova (Librová 1994) přibližuje návrhy amerického farmáře, básníka a esejisty W. Berryho, jak si vytvořit vztah k jídlu, který jsme ztratili svým poměřením a vzdálením se od přírody. Mezi jeho rady patří, aby spotřebitelé pátrali po původu jídla, které kupují, aby kupovali výrobky pěstované co nejbližší svého bydliště, protože jsou nejčerstvější, nejlépe kontrolovatelné a obsahují navíc zvláštní ideu místa.

prolog našeho článku). Z hlediska životaschopnosti venkovské komunity se ona „luxovská zřeštěnost“ jeví jako racionální za předpokladu, že je realizována lidmi, v jejichž hodnotové orientaci nepřevládá preference vlastního a okamžitého zisku. Tímto propojením lze předcházet zhoršování sociálně ekonomické situace ve venkovském prostředí, zvláště pak v regionech více orientovaných na zemědělství, s nedostatečně rozvinutými pracovními příležitostmi mimo zemědělství.

Hlavní linie boje o kontrolu výrobní vertikály dnes probíhá na nadlokální úrovni. V tomto souboji vyhrávají potravinářské firmy, snažící se vytvořit vertikálně integrovaný řetězec výroby pod svou kontrolou. Již dnes nabízejí v některých druzích komodit (především cukrovka, řepka) jak výhodné poskytované vstupy a pro zemědělce zajímavé financování celé výroby, tak garanci výkupu produkce za předem stanovené ceny – tedy to, co jinak zemědělci žádají od státu. Problematickým bodem se však stávají samotné smluvní podmínky, které jsou výhodné pro potravináře (např. jimi předem stanovené ceny výkupu produkce jsou ve skutečnosti nižší než ceny tržní). Část zemědělských podniků, která nemá vliv na potravináře a/nebo nemá příliš kvalitní management, takové podmínky přijímá, protože je zbavují každodenního balancování na pokraji ekonomického propadu. Otázkou oboustranné výhodnosti těchto kontraktů si však nekladou. Málo představitelů zemědělských podniků uvažuje o situaci, co by se stalo, kdyby zpracovatelé v důsledku své postupné integrace přestali tyto nabídky předkládat právě jejich podniků a našli si jiného, pro ně ekonomicky přítelevějšího partnera. Zkušenosti naznačují, že zemědělské podniky, jejichž management zvažuje širší souvislosti než okamžitý ekonomický zisk, a které získaly částečnou kontrolu a vliv na zpracovatele, spíše dosáhnou příznivějších ekonomických výsledků. S tím jde ruku v ruce i řešení sociálních aspektů života lokality, příp. regionu.

V této souvislosti se nabízí znovu vzpomenout roli kulturního a sociálního kapitálu a jejich podíl na celkovém sociálním statusu svých nositelů, jakož i prestiže podniků, jichž jsou reprezentanty. Nepochybujeme o důležitosti ekonomického kapitálu při získávání vli-

vu zemědělců na potravinářský průmysl, domníváme se, že tvoří bázi, základ, předpoklad pro to, aby vliv a kontrola zemědělců ve vertikále výroby potravin mohly být nastartovány. Samotné akty vlivu a kontroly dále souvisejí se stupněm a strukturou vzdělání aktérů, jejich přehledu a znalostí širších souvislostí a kontextů, prozíravosti, intuice, umění vyjednávání, dohody a kooperace, užitečných kontaktů. Tato hypotéza nás vede k další, opřeně o skutečnost, že v období transformace bylo zaznamenáno mnoho strategií a pokusů zemědělských podniků založit vlastní zpracovatelské firmy či se na zpracování podílet spoluvlastnictvím a spolurozhodováním v „cizí“ firmě. Úspěchy (ne okamžité, ale nasvědčující delšímu trvání) byly registrovány zejména tam, kde také transformace či privatizace proběhla relativně hladce, opírajíc se přitom o kvalitní projekt orientovaný do budoucna a o kvalitní aktéry. Ne vždy byl takový průběh provázen velkým množstvím majetku a peněz vstupujících do hry. V tomto smyslu se autorům vynořuje paralela s Weberovou protestantskou etikou jako neekonomickým faktorem důležitým pro formování kapitalismu.

Některé zpracovatelské podniky působící na nadlokální úrovni již dnes vstupují na orbitu globalizace¹⁴. V této souvislosti se někteří odborníci domnívají, že by měla existovat určitá strategie rozvoje potravinářského průmyslu, která by reagovala na fakt, že tento průmysl může být ve své většině ovládnut zahraničními společnostmi. Ty využívají spíše mezinárodní než domácí zdroje (Swain 1995). Podle Swaina by se nemělo výrazně trvat na domácím vlastnictví tohoto odvětví hospodářství nebo na zavádění dodatečných celních bariér, ale tato politika by se měla soustředit na vytváření institucí zvyšujících uvědomění si doma vyráběného zboží a domácích značek. Toto uvědomění by měly podporovat fondy s dostatečnými zdroji, čelící tak marketingovým snahám nadnárodních společností.

Reakce na globalizační výzvy v českém zemědělsko-potravinářském komplexu budou probíhat uvnitř trojúhelníku stát-ekonomika-občanská společnost. Zemědělství a především potravinářské firmy zformované v ČR na nadlokální úrovni již před rokem 1989 jsou objekty zájmu nadnárodních společností. Jsou svými

14 Tyto podniky jsou dnes již vlastněny či spoluvlastněny nadnárodními společnostmi. Např. podle Economic Research Service ministerstva zemědělství USA z října 1994 působily v ČR následující nadnárodní potravinářské firmy (mnohdy prostřednictvím svých dceřiných společností), jejichž ústředí se nachází na území USA: Coca-Cola, CPC International (výrobce např. majonéz Hellmans, polévek a omáček Knorr, vlastníci 77 % akcií podniku na výrobu majonéz a tatarských omáček v Záběhu na Moravě), H.J. Heinz (výrobce mražených hranolků pro sítě rychlého občerstvení, kečupů a dalších konzervovaných potravin, dětské výživy, krmiv pro domácí zvířata a jeden z největších světových zpracovatelů tuňáků vlastní Průmysl mléčné výživy v Záběhu na Moravě), Sara Lee vstoupila do Balíren Praha, Philip Morris vstoupil nejen do tabákového průmyslu v Kutné Hoře, ale i do firmy Dadák. Dále v ČR působí firma Archer Daniel Midland (zpracovává kukuřici a výroba krmiv), nápojářský koncern Royal Crown, firmy podnikající ve sféře rychlého občerstvení jako McDonalds či Kentucky Fried Chicken a Pizza Hut (obě tyto firmy jsou ve vlastnictví PepsiCo) či firma Little Ceasars, která spolupracuje se společností Kmart Corp. Z nadnárodních společností majících své ústředí v Evropě stojí za zmínku (vzhledem k české tradici) třeba britská pivovarská společnost Bass (s přibližně 15% podílem na českém pivním trhu spoluvlastníci Pražské pivovary a.s., pivovar Vratislavice a pivovar Ostrava) a německý Binding (spoluvlastníci pivovar Krušovice), anebo cukrovarnické společnosti Eastern Sugar (anglicko-francouzská) a Agrana International (s majoritním německým podílem), které vlastní význaně podíly akcií v moravských cukrovarech (Brodek u Přerova, Přáslavice, Kojetín, Němčice na Hané, Hrušovany N. j. ad.). V mlékárenském průmyslu pak můžeme jmenovat třeba Danone (francouzská firma, vlastníci benešovskou mlékárnu), Bongrain (francouzská firma, vlastníci mlékárnu v Přibylavě a zájímající se o Sedlčany), holandskou Nutricia (Opočno).

kapacitami a trhem, který pokrývají, dostatečně velké, což koresponduje se záměry nadnárodních firem vyrábět unifikované potraviny. Také proto, že často vykazují relativní nedostatek vlastního kapitálu, který však mohou snadno poskytnout nadnárodní firmy disponující zdroji vytvořenými kdekoli na světě. Lze tedy předpokládat, že ekonomická strana trojúhelníku může stále více směřovat ke globalizaci i s důsledky, které zatím známe pouze ze zahraničí. Další dvě strany by pak v tomto ohledu měly mít (mimo jiné) za úkol minimalizovat negativní následky globální integrace. Stát by měl vypracovat takovou strategii rozvoje potravinářského průmyslu, která by brala v úvahu i výše zmíněná nebezpečí. Jednou z cest je usilovat o propojení domácích zpracovatelů s domácími zemědělskými prostřednictvím privatizace státního majetku. Zároveň by český stát měl usilovat o co nejrychlejší zapojení do nadnárodních institucí typu Evropské unie. Nechápejme je jako pouhou ekonomickou arénu umožňující volný obchod, ale vzhledem ke globalizující se ekonomice jako instituce přebírající ty funkce, které národní státy již nejsou schopny plnit tváří v tvář globální ekonomice. Měla by také slížit úloha občanské společnosti, s funkcí jak na národní úrovni (např. zmíněné instituce podporující prodej domácího zboží, různá hnutí zemědělců, spotřebitelů, příznivců alternativních způsobů života, v nichž se objevují prvky neunifikovaných, neglobalizovaných kultur), tak na úrovni nadnárodní (příkladem jsou zde ekologické aktivity typu Greenpeace).

Slabost státu a občanské společnosti by mohly být nebezpečné i pro samotnou ekonomiku. Neokonzervativní (ultraliberalistické) tendence nastolené v české ekonomice na počátku 90. let, založené na soutěži s minimálními vlivy státu (s následným praktickým přezíráním jeho úlohy v zákonodárství, vytváření politiky atd.) a zdůrazňující úlohu jedince na úkor takových institucí občanské společnosti jako odbory, profesní a zájmová sdružení, nadace apod., mohou paradoxně přispět ke svému vlastním poddolování. Nekontrolovatelný liberalismus typu laissez-faire může vyústit do situace, kdy ničím neomezenou ekonomickou soutěží vzniknou monopolní struktury výrobců znemožňující jakoukoliv „slušnou“ soutěž. Takové struktury prostřednictvím transformace své ekonomické moci do moci politické ovlivňují život společnosti bez ohledu na její mínění a potřeby¹⁵. Právě proto je třeba ponechat určité nástroje demokratickému státu na národní a „suprastátu“ na nadnárodní úrovni, stejně tak jako vytvářet a posilovat občanskou a decentralizovanou společnost. Takovéto uspořádání trojúhelníku stát-ekonomika-občanská společnost by mohlo lépe čelit negativním ekonomickým, sociálním a kulturním dopadům procesu globalizace.

EPILOG

„Akciová společnost Milkagro, jejímiž akcionáři je 121 moravských zemědělských podniků i soukromých zemědělců, se na mimořádné valné hromadě a.s. Olma Olomouc ujala vlastnických práv v této největší tuzemské mlékárně. Podle předsedy představenstva Milkagra Ivo Škrabala valná hromada zvolila do šestičlenného představenstva Olmy tři zástupce Milkagra a dalšího do tříčlenné dozorčí rady. V novém představenstvu jsou dále dva představitelé managementu Olmy a jeden Agrobanky. Milkagro disponuje 50 % akcií Olmy poté, co převzalo hlasovací práva od zemědělského družstva Unčovice. S tímto družstvem v lednu uspělo ve veřejné soutěži vyhlášené Fondem národního majetku na prodej 30 a 20 procent mlékárny, do níž vstupilo s cílem propojit zemědělskou prvovýrobu se zpracovatelem mléka. Za tyto akcie údajně Milkagro a ZD Unčovice zaplatily celkem přes 390 milionů korun. Po odečtení podílu Milkagra a ZD Unčovice jsou ostatní akcie v držení města Olomouce, zaměstnanců a zákonných fondů. Olma, která má základní jmění 236 milionů Kč, zpracovala v minulém roce 175 milionů litrů mléka. Jejím převzetím Milkagrem nyní vznikl konglomerát, do něhož se propojili zemědělci z provozy výroby se zpracovatelskou firmou za účasti bankovního ústavu, který celý projekt financuje. Nový předseda představenstva Olmy Jiří Gavenda prohlásil, že uskupení v čele s Olmou kontroluje nyní podle jednotlivých skupin mlékárenských produktů 10 až 20 procent tuzemského trhu.“ (Právo, 14. května 1996 podle ČTK).

Olma Olomouc tedy snad může být příkladem úspěšné obrany proti globální integraci. Záměrem Olmy je dále rozšířit působnost na zpracování masa a na pekárenství.

Zdá se, že se začínají třbit první vítězové a první poražení. Vyjashuje se, že propojení zemědělců se zpracovateli, možnost kontrolovat zpracovatele může mít dvojitý dobrý účinek – v oblasti prosperity zemědělských podniků a následně v udržení životaschopnosti venkovských komunit. V této souvislosti se vraťme k našemu prologu. Přesvědčení ministra Luxe o propojení potravinářských podniků se zemědělskou prvovýrobou nemusí být ani přežilé, ani ztřeštěné (jak se lze též v denním tisku dočíst). Ostatně, nejde jen o přesvědčení jeho samotného, ale všech těch, kteří usilovali o navrácení majetku bývalým zemědělským zpracovatelským družstvům. Jsme toho názoru, že tato myšlenka je více než nostalgii nad tradicí jednou z možností obrany regionálních proti globálním tendencím. Byl to stát, který určoval způsob privatizace. Jestliže se nepostavil za restituční nároky bývalých zpracovatelských družstev zemědělců, bylo jim určeno, že to budou zemědělci, kteří přednostně získají akcie vybraných pot-

15 Ilustrativní v tomto smyslu je článek A. Bonanna v tomto čísle Zemědělské ekonomiky. Zdůrazňuje funkci státu jako organizace, která může, i když v omezené míře, čelit mocenským a expanzivním snahám nadnárodních potravinářských společností. Tato schopnost státu je považována za fundamentální element udržení demokracie a ospravedlňuje tudíž i silnou státní správu, pokud je napřena tímto směrem.

ravinářských podniků. Dnes je aktuální (podle Mladé Fronty DNES, 9. července 1996), že právě tyto akcie stát prodává jiným zájemcům. Jedná se zejména o firmy ovlivňující trh s obilím a ve hře je také zahraniční (norský) kapitál ...

LITERATURA

- BONANNO, A. – BUSCH, L. – FRIEDLAND, W. – GOUVEIA, L. – MIGIONE, E.: From Columbus to ConAgra. The Globalization of Agriculture and Food. University Press of Kansas 1994.
- BONANNO, A. 1991: The Globalization of the Agricultural and Food System and Theories of the State. *Inter. J. Sociol. Agric. Fd.* 1991 (1): 15–30.
- BOURDIEU, P.: La Distinction (Critique sociale du jugement). Les éditions de Minuit 1979.
- BUSCH, L.: On Understanding Understanding: Two Views of Communication. *Rur. Sociol.*, 43, 1978 (3): 450–473.
- BUTTEL, F. H. – NEWBY, H.: The Rural Sociology of the Advanced Societies (Critical perspectives). Allanheld, Osumn Co. Publishers, Inc. 1980.
- CONSTANCE, D. – HEFFERNAN, W.: Transnational Corporations and the Globalization of the Food system. In: BONANNO, A. at al.: The Globalization of Agriculture and Food. University Press of Kansas 1994: 29–51.
- CONSTANCE, D. – HEFFERNAN, W.: The Global Food System: Joint Ventures in the USSR, Eastern Europe and the Peoples Republic of China. Článek přednesený na výročním setkání Midwest Sociological Society, Des Moines, Iowa, duben 1991.
- DOUCHA, T. a kol.: Teoretické základy trvale udržitelného rozvoje českého zemědělství. [Výzkumná studie], Praha, VÚZE 1993.
- GIDDENS, A.: Sociology. Polity Press 1992.
- GOLDSCHMIDT, W.: As You Sow: Three Studies in the Social Consequences of Agrobusiness. Allanheld, Osmun Co. Publishers, Inc. 1978.

- HEFFERNAN, W. – RIKOON, S. – HEFFERNAN, J.: Trvale udržitelný rozvoj, rodinné farmy a venkovská společenství: alternativní vize venkova. In: Agrární perspektivy III (sborník prací z vědecké konference PEF ČZU Praha), 1994: 435–441.
- HUDEČKOVÁ, H. 1995: Privatizace v zemědělství a obnova venkova. *Sociol. Čas.*, 31, 1995 (4): 449–462.
- HUDEČKOVÁ, H. – LOŠŤÁK, M. 1993: Urbanismus, kolektivismus a sociální hodnoty na českém venkově. *Zem. Ekon.*, 39, 1993 (11): 867–880.
- KAYSER, B.: La renaissance rurale (Sociologie des campagnes du monde occidental). Paris, Armand Colin 1990.
- KELLER, J.: Až na dno blahobytu. Bmo, Duha 1993.
- KOC, M.: Globalization as a Discourse. In: BONANNO, A. at al.: The Globalization of Agriculture and Food. University Press of Kansas 1994: 265–280.
- LIBROVÁ, H.: Pestří a zelení (kapitoly o dobrovolné skromnosti). Bmo, Veronica a Duha 1994.
- LOŠŤÁK, M.: From Socialist Equality to Post-socialist Diversity? (The case of local initiatives and their role in the Czech countryside). *Zem. Ekon.*, 40, 1994 (11): 893–906.
- Sociologické školy, směry, paradigmaty. Praha, SLON 1994.
- STRYJAN, Y.: Československé zemědělství: institucionální změny a řešení družstevní otázky. *Zem. Ekon.*, 39, 1993 (7): 521–537.
- SWAIN, N.: Agricultural Regional Policy in the Czech Republic: Is one Really necessary? *Zem. Ekon.*, 41, 1995 (1): 15–21.
- Základní principy zemědělské politiky vlády ČR do roku 1955 a na další období. Praha 1994.
- Zpráva o stavu českého zemědělství („Zelená zpráva“): Praha, MZ ČR 1994.
- Zpráva o stavu českého zemědělství („Zelená zpráva“): Praha, MZ ČR 1995.

Došlo 14. 8. 1996

Kontaktní adresa:

Mgr. Helena Hudečková, CSc., PhDr. Michal Lošťák, Česká zemědělská univerzita, 165 21 Praha 6-Suchbát, Česká republika, tel 02/2438 23 11

INZERCE

Redakce časopisu nabízí tuzemským i zahraničním firmám možnost inzerce na stránkách časopisu ZEMĚDĚLSKÁ EKONOMIKA. Prostřednictvím inzerátů uveřejňovaných v našem časopise budou o Vašich výrobcích informováni pracovníci z výzkumu a provozu u nás i v zahraničí.

Bližší informace získáte na adrese:

Redakce časopisu ZEMĚDĚLSKÁ EKONOMIKA
k rukám Mgr. A. Rottové
Ústav zemědělských a potravinářských informací
Slezská 7
120 56 P r a h a 2

ADVERTISEMENT

The Editors of the journal offer to the Czech as well as foreign firms the possibility of advertising on pages of the ZEMĚDĚLSKÁ EKONOMIKA (Agricultural Economics) journal. Through your adverts published in our journal, the specialists both from the field of research and production will be informed about your products.

For more detailed information, please contact:

ZEMĚDĚLSKÁ EKONOMIKA
attn. Mgr. A. Rottové
Ústav zemědělských a potravinářských informací
Slezská 7
120 56 P r a h a 2

SVĚTOVÉ POTRAVINÁŘSKÉ KORPORACE A STÁT: PŘÍPAD FERRUZZI¹

GLOBAL FOOD CORPORATIONS AND THE STATE: THE FERRUZZI CASE

A. Bonanno*, D. Constance**

**Department of Sociology, Sam Houston State University, Huntsville, USA*

***Department of Rural Sociology, University of Missouri, Columbia, USA*

ABSTRACT: Employing a case study of recent events involving the Ferruzzi transnational corporation, the paper addresses the issue of the relationship between transnational corporations (TNCs) in the agrofood sector and the national State in the context of Global post-Fordism. The national State discussed in this case is Italy. It is maintained that TNCs have a complex and contradictory set of relations with the State. In addition, these relations are affected by competition among TNCs, by TNCs' internal disagreements, and by the fragmented nature of the State. The State assists TNCs through formal and informal channels. In this specific case, the informality of the system is underscored by the openly illegal setup which was operated for years by Ferruzzi officials and members of the officialdom of the State. However, the State has the capacity to counter the actions of TNCs and to enforce the interests of subordinate groups.

Italy, Ferruzzi, relationship TNCs/state, power of the state, Global post-Fordism, transnationalization of economy, agrofood sector, space for democracy

ABSTRAKT: Tento článek se zabývá otázkou vztahu mezi nadnárodními korporacemi (transnational corporations – TNCs) zemědělsko-potravinářského sektoru a státem v kontextu světového post-Fordismu, k čemuž využívá případovou studii nedávných událostí týkajících se Ferruzziho nadnárodní korporace. Státem, o kterém se v tomto případě jedná, je Itálie. Je zřejmé, že TNCs si udržují celou sadu komplexních a zároveň vzájemně protikladných vztahů ke státu. Tyto vztahy jsou navíc ovlivňovány vzájemnou konkurencí mezi TNCs, jejich neshodami na mezinárodní úrovni a fragmentovanou povahou státu. Stát TNCs podporuje prostřednictvím formálních i neformálních spojení. V tomto specifickém případě je formální vada systému ještě zvýrazněna nezákonným postupem, jak ho po celé roky udržovali představitelé Ferruzziho koncernu a členové vládního aparátu. Přesto si však stát zachovává schopnost čelit akcím TNCs a hájit zájmy slabších skupin.

Itálie, Ferruzzi, vztahy nadnárodní korporace/stát, pravomoc státu, globální post-fordismus, transnacionalizace ekonomiky, agropotravinářský sektor, prostor pro demokracii

ÚVOD

Cílem tohoto článku je studie vztahů mezi státem a nadnárodními korporacemi (TNCs)², které podnikají v zemědělsko-potravinářském sektoru. Teoreticky se tento úkol vztahuje k debatě o transnacionalizaci či globalizaci socio-ekonomického systému obecně a zemědělsko-potravinářského sektoru zvláště (např. Friedland 1994; Marsden 1994; Busch 1994). Tato debata upozorňuje na změněné podmínky, které charakterizují vztah mezi státem a ekonomikou. Je

zřejmé, že pozici státu nemůžeme patřičně zkoumat, pokud za jednotku analýzy bereme pouze stát (Friedmann, McMichael 1989). Globalizace ekonomiky dala vzniknout nadnárodním aktérům (TNCs), jejichž pole působnosti se rozkládá napříč územími i politickou jurisdikcí jednotlivých států. V souvislosti s tím si stát v prostředí nové globální ekonomiky osvojuje specifické charakteristiky, které jsou kvalitativně odlišné od těch, které mu byly přisuzovány v předcházejících fázích vývoje kapitalismu (Bonanno et al. 1994: 1–29). Není tedy překvapující, že tato studie

1 Překlad: Ing. Hana Řehořová, PhDr. Michal Lošťák

2 V dalším textu bude používána zkratka TNCs (z anglického transnational corporations) pro označení těchto nadnárodních firem (popř. TNC pro označení jedné nadnárodní firmy) – pozn. překl.

zůstává stranou široké debaty, která se vztahem mezi státem a ekonomikou zabývá pouze v národním kontextu (např. Gilbert, Howe 1991; Green 1987; Hooks 1990), a namísto toho pohlíží na problematiku daného státu v kontextu globální ekonomiky.

Článek je založen na případové studii korporace Ferruzzi a jejího vztahu ke státu, tj. Itálii. Ferruzzi je v zemědělsko-potravinářském sektoru gigantickou korporací; patří mezi největší světové producenty cukru a jeho derivátů, olejů, škrobů a jejich derivátů, sojových bobů, bílkovin, krmiv, koření a pekařských přísad (Smith 1993). Kromě toho je jednou z největších TNCs v produkci chemikálií používaných v zemědělství a přípravě potravin a převzala kontrolu nad takovými mezinárodními zemědělskými a potravinářskými společnostmi jako jsou Central Soya, Eridania, Cereol, Provimi, Lesieur a Carapelli. Itálii jsme vybrali vzhledem k tomu, že původ Ferruzziho koncernu je právě tady, i když v současné době většina jeho činností probíhá v celém světě. Nejdůležitějším důvodem pro naši volbu jsou však specifické podmínky týkající se tohoto státu a této korporace.

V Itálii se událo to, co mnoho pozorovatelů označuje jako „fundamentální revoluci, která ovlivnila politickou a ekonomickou strukturu státu“ (Andreoli 1994a: 3). Vlna vyšetřování známá jako hnutí „Čisté ruce“ odhalila korupci a nejrůznější nezákonné machinace i na nejvyšších politických a ekonomických místech. Během několika let hnutí „Čisté ruce“ odhalilo před veřejností zkorumpovanost italského politického a ekonomického systému, převrácenost vztahů, které v nich fungovaly a zločinné chování politických a ekonomických představitelů, včetně bývalých předsedů vlád či výkonných ředitelů (CEOs)³ nadnárodních korporací (TNCs), jako byli bývalí CEOs korporace Ferruzzi, Raul Gardini a Carlo Sama. Díky operaci „Čisté ruce“ celé generace politiků a politické strany, které byly v Itálii u moci od konce druhé světové války, prakticky zmizely.

Kromě své pozice v zemědělsko-potravinářském sektoru byla Ferruzziho korporace vybrána také kvůli roli, kterou sehrála v korupčních skandálech odhalených v Itálii. Obžaloba představitelů Ferruzzi způsobila zveřejnění dokumentů, které popisovaly chování korporace a státních úředníků. Vzhledem ke své háklivé povaze jsou takovéto dokumenty většinou tajné a obecně nedostupné pro vědecká zkoumání. Nicméně v tomto případě byly jako součást vyšetřování zveřejněny. Zvolená metoda je metoda případové studie využívající analytický přístup ke korporacím (Heffernan, Constance 1994). Ta zahrnuje dokumentaci

událostí pomocí analýzy zpráv, jak je podávaly specializované i hlavní hromadné sdělovací prostředky, rozhovorů s klíčovými svědky a sledování soudních přelíčení s představiteli korporace Ferruzzi.

Článek je rozdělen na pět částí. První část seznamuje se debatou, jež se vede o vztazích mezi státem a socio-ekonomickou sférou v kontextu globálního systému. V této části je stručně ilustrována koncepce globálního post-fordismu a též je uveden přehled nejdůležitější literatury, která se zabývá pozicí státu v nadnárodním kontextu. Druhá a třetí část se zabývají událostmi týkajícími se případu a zaměřují se na okolnosti, které vedly k zániku organizace korporace Ferruzzi. Tyto události zvláště poukazují na charakteristiky a okolnosti aféry Enimont. Obsahem čtvrté a páté části je diskuse a závěry. V těchto částech se ukazuje, že na vztah mezi státem a korporací Ferruzzi je nutné pohlížet jako na komplex, a že tento vztah je charakterizovaný schopností státu reagovat na moc korporace. Zároveň uvádíme zjištění, že v globálním systému je způsobilost státu kontrolovat a regulovat TNCs omezena. Tato poslední skutečnost ukazuje, že realizace demokracie má ve všech částech společnosti své hranice.

VZTAH MEZI NADNÁRODNÍMI KORPORACEMI A STÁTEM V PODMÍNKÁCH GLOBÁLNÍHO POST-FORDISMU

V posledních letech se příznačný počet studií v sociologii obecně a v sociologii zemědělství a potravinářství zvláště zabývá změnami ve vztazích mezi státem a ekonomikou (např. Friedland 1994; Marsden 1994; McMichael, Myhre 1991; Lipietz 1992). Tyto změny byly zařazeny do kontextu rozsáhlejších procesů, o kterých se hovoří jako o přechodu od fordismu ke globálnímu post-fordismu⁴ (Lash, Urry 1987; Harvey 1990; Kenney et al. 1989; Llambrí, Gouveia 1994). Uvádí se, že konec fordismu způsobil, mimo jiné, reorganizaci výrobních procesů, využití pracovní síly a vztahů mezi politickou a ekonomickou sférou.

Fordismus a globální post-fordismus

Fordismus odpovídá takové kapitalistické struktuře, která vznikla koncem minulého století a své nejrozvinutější fáze dosáhla v průběhu tří desetiletí následujících po druhé světové válce (Aglietta 1979; Pio-

³ V dalším textu bude někdy používána zkratka CEO (z anglického chief executive officer) pro označení nejvyšších představitelů (vrcholový management) firem – pozn. překl.

⁴ Termín „globální post-fordismus“ se používá pouze v některé literatuře. Jiní autoři dávají přednost výrazům jako „post-fordismus“, „globalizace“ nebo slovním spojením jako například „přechod od fordismu“. Na následujících stránkách je zevrubně použit koncept globálního post-fordismu, který lze prakticky považovat za synonymum ke všem výše uvedeným termínům. Někteří autoři (např. Friedland 1994) navíc zastávají názor, že fordismus nikdy nepřestal existovat, pouze se jednoduše přetvořoval ve sloanismus. Sloanismus je v podstatě systémem masové spotřeby a masové produkce, který odpovídá požadavku současného kapitalismu na ohromnou flexibilitu.

re Sabel 1984; Lipietz 1987). V podstatě představuje systém racionalizované masové výroby a masové spotřeby. Navíc je tento systém charakterizován vysokou úrovní koncentrace, centralizace a vertikální integrace výrobních procesů, využitím relativně dobře placené a stále pracovní síly v klíčových odvětvích a vyspělých zemích a vysokou úrovní exploatace zdrojů a pracovní síly v zemích třetího světa a existencí relativně silné intervence ze strany státu (Aglietta 1979; Bonanno et al. 1994; Friedmann, McMichael 1989; Lipietz 1992; Harvey 1990).

Mezinárodní události (například vznik protizápadních hnutí v rozvojových zemích) a vnitřní události v rozvinutých zemích (např. studentské a dělnické demonstrace, hnutí za občanská práva a feministická hnutí) a jejich dopad na peněžní a komoditní trhy změnily koncem 60. a začátkem 70. let rovnovážný stav fordismu. Globální post-fordismus se vyvinul jako nový systém charakterizovaný odklonem od „rigidity“ fordismu k „flexibilnějším“ formám kapitalismu. Odlišuje se snahami o decentralizaci výrobních procesů na odvětvové a územní úrovni, zvýšeným využitím neformální a marginální pracovní síly, zaváděním inovačních výrobních procesů a přechodem na nově vyvinuté technologie (Bonanno et al. 1994; Harvey 1990; Lash, Urry 1987)⁵. Důležité je, že globální post-fordismus umožňuje vyhledávat vhodnější výrobní faktory po celém světě (strategie v angličtině označovaná jako global sourcing), a tak se vyhnout vysokým nákladům na pracovní sílu, odporu zaměstnanců, zákonům chránícím životní prostředí a dalším formám státní regulace, které jsou charakteristické pro období fordismu (Constance, Heffernan 1991; Friedmann, McMichael 1989; Harvey 1990; Sanderson 1986).

Krise státu a transnacionalizace ekonomiky

Pro naši analýzu jsou zvláště významné dva aspekty globálního post-fordismu. Za prvé, globální post-fordismus je charakterizován přeměnou multinárodních korporací v korporace nadnárodní (TNCs). Na zvýšenou nákladovost výroby, ke které došlo v souvislosti s krizí fordismu, reagovaly velké multinárodní korporace zahájením procesu restrukturalizace, jehož součástí byla decentralizace. Výrobní zařízení byla převedena do takových míst na světě, kde byla levnější a učenlivější pracovní síla a minimální státní regulace (Harvey 1990; Lipietz 1992; Constance, Heffernan 1991). Deregulace světového finančního systému spojená se zánikem toho systému, který byl založen po válce na konferenci v Bretton Wood, a dalších dohod typických pro fordismus umožnila interna-

cionalizaci kapitálového koloběhu. Jakmile multinárodní korporace přerušily vazby na své mateřské státy, vyvíjela se jejich činnost tak, že už nebylo možné tyto korporace ani jejich výrobky identifikovat v souvislosti s konkrétním státem. Staly se z nich nadnárodní korporace (TNCs) se závody v mnoha zemích, avšak bez loajality k těmto zemím a se schopností využívat globální zdroje financí a výroby a celosvětové trhy (Bonanno et al. 1994; Constance, Heffernan 1991; Harrison, Bluestone 1988; Harvey 1990; Piore, Sabel 1984). Za druhé, rozvoj TNCs změnil vztah mezi ekonomikou a státem. Bylo zaznamenáno, že jednotlivé státy se při své snaze o kontrolu a regulaci ekonomických procesů a akterů setkávají se zcela novými problémy. Aby obnovily adekvátní úroveň akumulace kapitálu pomocí ztraktivnější investic, liberalizovaly jak rozvojové, tak vyspělé země své ekonomiky (Bluestone, Harrison 1982; Bowles et al. 1988; Friedland 1994; Lash, Urry 1987; Lipietz 1992). Tento krok se výrazně podílel na změně schopnosti státu podporovat domácí akumulaci kapitálu a svou legitimizaci před společností. Jinými slovy, stát se ocitl v situaci, kdy se změnila jeho možnost regulovat činnost korporací a hájit zájmy dalších složek společnosti, jako jsou zaměstnanci, menšiny a environmentalisté (Bonanno et al. 1994; Marsden 1994; Llambi, Gouveia 1994; Lash, Urry 1987; Harvey 1990; Ross, Trachte 1990). Konsolidace TNCs a změněné podmínky, ve kterých stát funguje v rámci globálního post-fordismu, jsou hlavními předpoklady, od nichž se odvíjí naše analýza.

Pozice státu v podmínkách globálního post-fordismu byla interpretována nesčetnými způsoby. Některé práce se přiklánějí k teorii oslabení státu (např. Ross, Trachte 1990). Podle této teorie stát ztrácí nebo je na cestě ztratit svoji schopnost řídit sociální a ekonomické záležitosti v rámci svého území. Díky využívání světových zdrojů a „hyperrychlému“ převodu kapitálu se TNCs mohou velmi snadno vyhnout snaze státu o regulaci a/nebo kontrolu jejich činností. V tomto kontextu se zvyšuje neefektivnost a neschopnost státu nést svou historickou roli v kapitalismu. Jiné, téměř protikladné pozice naopak trvalou ústřední úlohu státu zdůrazňují (např. Koc 1994). Tyto práce naznačují, že stát hraje zásadní roli nezbytnou pro reprodukci socio-ekonomického systému, kterou nemůže zastat žádný jiný útvar. Procesy homogenizace rozdílných skupin ústí do formování jistého celku, mobilizace a kontroly práce můžeme uvést jako příklady úloh, které stát zastává. Podle třetí teze existence TNCs zřetelně limituje schopnost státu spravovat ekonomiku a společnost. Nicméně součástí této teze je i názor, že si stát udržuje významnou moc, které se nehodlá zříci. Některé verze zdůrazňují, že stát již byl činností TNCs pře-

⁵ Charakteristiky jak fordismu, tak globálního post-fordismu byly detailně popsány v celé řadě prací. Práce, které pojednávají o ekonomice a společnosti obecně, viz Harvey (1990) a Lipietz (1992). Práce specializované na zemědělsko-potravinářský sektor viz Bonanno et al. (1994); Friedmann, McMichael (1989).

transformován a je jimi stále více kontrolován (např. McMichael, Myhre 1991). Jiné upozorňují, že TNCs stát využívají k prosazování některých svých zájmů. Z tohoto pohledu šíření nadnárodního systému zahrnuje transformaci státu, nicméně neznamená jeho konec (např. Pitelis 1991).

PŘÍPAD FERRUZZI: AFÉRA ENIMONT

Korporace

Korporace Ferruzzi byla založena ve městě Ravenna v severní Itálii Serafinem Ferruzzi, který začal na počátku 30. let vyrábět osiva a obchodovat s obilím. V průběhu poválečných desetiletí společnost rovnoměrně rostla. Po smrti Serafina při leteckém neštěstí v roce 1979 převzal společnost v roli předsedy jeho zet' Raul Gardini. Pod vedením Gardiniho dosáhla Ferruzziho společnost v 80. letech multinárodního charakteru diverzifikací a rozšířením činností do mnoha odvětví a jejich lokalizací v nejrůznějších částech světa (Moody 1993). Ačkoli na Gardiniho a na společnost mnoho lidí pohlíželo jako na ukázkový příklad moderního a úspěšného předsedy a společnosti, podařilo se společnosti Ferruzzi dosáhnout statutu velké nadnárodní korporace, aniž by opustila charakteristiku podniku v rodinném vlastnictví. Holding Ferruzzi byl vlastně kontrolován finanční společností Serafino Ferruzzi srl., která byla „sejmem“ rodiny a byla výlučně ve vlastnictví jejích členů. Arturo, jediný Serafinův syn, vlastnil 31 %, zatímco jeho tři sestry (Franca, Alessandra a nejstarší Idina – Gardiniho žena) každá po 23 %. Společnost Serafino Ferruzzi měla kontrolu nad další finanční společností Ferfin, která dále kontrolovala velké společnosti z nejrůznějších odvětví. Pro naši analýzu je důležitá skutečnost, že Ferfin měl kontrolu nad Eridania Beghin Say, potravinářským gigancem s ústředím v Paříži a nad Montedisonem, velkým zemědělsko-chemickým holdingem získaným v roce 1987. Součástí Ferruzzi byly i korporace podnikající v energetice (Edison) a v pojišťovnictví a finančnictví (Fondaria).

Počátky případu

Případ popisovaný v tomto článku začíná převzetím Montedisonu korporací Ferruzzi. Gardini, jehož přáním bylo „hrát první housle“ v chemickém a agrochemickém odvětví, plánoval nejprve získat Montedison a později vytvořit joint venture s obrovskou státem vlastněnou energetickou a chemickou skupinou ENI. Výsledkem spojení byl vznik Enimontu, chemického gigantu, který měl podle Gardiniho plánů učinit z Fer-

ruzziho korporace jednu z vedoucích světových firem v tomto odvětví (Sama 1993). Vzhledem ke svému postavení v korporaci Ferruzzi podnikající v chemickém odvětví, Gardini dokonce o sobě často říkal „la chimica sono io“ – já jsem chemický sektor (Andreoli 1994b; Kramer 1994). Při přípravě terénu na joint venture s ENI použil Gardini systém úplatků, což ovšem nebylo v manažerských kruzích nic nového (Pergolini 1993). V podstatě to byl sám Gardini, který jako CEO Montedisonu začal zkoumat praktiky podplácení politiků, jež používali jeho předchůdci (Pergolini 1993). Víceméně platí, co uvedl bývalý socialistický ministerský předseda Bettino Craxi (1993): „V Itálii jsou politické strany financovány pomocí nezákonných a protiprávních prostředků, podle mého názoru již od dob založení republiky“. Navíc, důkazy naznačují, že úplatky se neomezují pouze na italský politický systém, protože „všimné“ bylo průmyslníky přeúčtováno i na konta vedoucích představitelů Evropského společenství (Pergolini, Tortorella 1994a) a celého západního světa. Kriminální vyšetřování prováděná v letech 1993–1994 odhalila významné případy korupce ve Francii (případ URBA), Španělsku (případ Banco de Espana), Belgii (aféra Augusta), Německu (případ Schneider) a ve Spojených státech (Rostenkowski), abychom zmínili pouze některé (Coisson 1994). Carlo Sama, CEO koncernu Ferruzzi a v letech 1991–1993 i Montedisonu, uvedl pod svědeckou přísahou před italským soudem, že Gardini domluvil joint venture se členy italské vlády, načež premiér Ciriaco De Mita, křesťanský demokrat, celou dohodu zašitil. Ve světle nesčetných vyšetřování prováděných v Itálii v několika posledních letech můžeme prohlásit, že žádná větší ekonomická transakce nebyla uzavřena bez uplácení politiků a ujednání označovaných v angličtině jako *sweet deals*⁶ přinášejícím výhody pouze průmyslníkům, politikům a často i představitelům mafie, ale ne zaměstnancům a ostatním obyvatelům státu (Moody 1993).

Fúze Enimontu

Plán fúze specifikoval, že oba partneři budou mít kontrolu nad stejným podílem nové společnosti. ENI a Montedison měly obě mít 40% kontrolu nad Enimontem, zatímco zbývajících 20 % mělo být uvolněno pro trh cenných papírů. Nicméně v roce 1988 se akcie Montedisonu prodávaly za mnohem nižší cenu než akcie ENI. Proto musela být cena akcií Montedisonu revalvována, aby se dostala na úroveň akcií ENI (Colaprico, Rossi 1993). Tato revalvace zahrnovala zisk, který podle italských zákonů podléhá zdanění. V tomto případě se jednalo o daň v hodnotě 600 milionů dolarů. Cílem korporace Ferruzzi při podplácení politiků bylo schválení zvláštní zákonné úpravy, která

6 Původně byl tento termín v angličtině určen pro označení takového ujednání mezi představiteli odborů a zaměstnavateli, které bylo výhodné pro tyto představitele a zaměstnavatele, ale ne pro samotné členy odborů, kterých se týkalo – pozn. překl.

by korporací Ferruzzi vlastněný Montedison osvobodil od placení této daně. Tato zákonná úprava je známa jako „defiskalizační“ zákon, protože Montedison měl být osvobozen od finančních povinností. Pod tlakem korporace Ferruzzi představila italská vláda návrh defiskalizačního zákona poprvé 15. května roku 1989. Protože tento první pokus neuspěl, byla druhá verze dvakrát předložena a zamítnuta v červenci. Třetí a poslední pokus byl se stejným výsledkem učiněn v září.

Opozice

Hlavním důvodem smetení všech verzí návrhu defiskalizačního zákona byla opozice Italské komunistické strany (PCI, nyní přejmenované na Demokratickou stranu levice, PDS), která mobilizovala všechny své poslance, aby se účastnili hlasování. Tato praxe se používá zvláště v případech, kdy existuje silná opozice proti navrhovanému zákonu (Buzzanca 1994). A opravdu, tato strategie se uplatnila při všech třech pokusech o prosazení defiskalizačního zákona. Při posledním pokusu v září roku 1989 se PCI podílela na 126 ze 192 hlasů proti (Colaprico, Rossi 1993). Zbývající hlasy proti zákonu pocházely od poslanců neofašistické strany Národní aliance, která je mobilizovala argumentem, že „tento zákon je vytvořen pro jednu určitou osobu s konkrétním křestním jménem a přijmením, místem a datem narození a trvalým bydlištěm“ (Colaprico, Rossi 1993:4). Stanovisko PCI bylo založeno na názoru, že tak velké korporace by měly platit národní komunitě (státu) svůj povinný díl daní. Obhajoba zákona obsahovala takové argumenty, jako že společnosti, které získají takovou dodatečnou hotovost, ji využijí mnohem produktivněji (např. více investic a pracovních příležitostí) než státní sféra. Stefano de Luca, neoliberal a posléze tajemník ministra financí, argumentoval v parlamentu, že: „Projednávaný zákon je mimořádně důležitý a naléhavý a je v souladu s procesy ekonomické koncentrace, které právě v ekonomice probíhají. Tyto procesy nás zplnomocňují k okamžitému zásahu, abychom zajistili konkurenceschopnost našeho hospodářství na mezinárodní scéně“ (in: Colaprico, Rossi 1993: 4).

PCI setrvala v opozici i po porážce defiskalizačního zákona. Pod nátlakem Gardiniho připravila vláda na podzim 1989 nový návrh, podle nějž by se daň Montedisonu snížila o 50 %. Návrh byl projednáván v prosinci 1989 a v lednu 1990. Při obou příležitostech uplatnil zástupci PCI obstrukční techniky (spochybující především v přednášení nekonečných diskusních příspěvků) a návrh byl stažen. V březnu 1990 PCI dále navrhla zřízení parlamentní komise za účelem vyšetřování ve věci Enimont, nicméně tato komise nebyla nikdy ustanovena. Je zajímavé si povšimnout, že podle

Carla Samy sama Italská komunistická strana (PCI) přijala úplatek v hodnotě 600 000 dolarů. Kromě toho Sama tvrdí, že PCI kontaktovala Raula Gardiniho přes Marcella Stefaniniho, předsedu své zemědělské komise, aby se informovala ohledně možného finančního příspěvu na organizaci slavností své strany. Toto tvrzení zastávali i žalobci, kteří obvinili PCI z přijímání úplatků v případě Enimont (Colaprico 1994a). PCI tato nařčení silně popírá (Calarco 1994)⁷.

Kontraverze mezi ENI a Montedisone a úloha banky Mediobanca

Druhá a významnější vlna podplácení probíhala na přelomu let 1991/1992. Fúze Enimontu s sebou přinesla, vzhledem k protikladným názorům vedoucích představitelů obou mateřských korporací, celou řadu těžkostí. V čele ENI stál Gabriele Cagliari – jmenovaný do své funkce za socialistické vlády premiéra Bettina Craxiho na základě politických rozhodnutí – který trval na zavedení plné státní kontroly nad Enimontem. Jeho stanovisko bylo motivováno ostrým nesouhlasem s průmyslovou politikou, kterou měla podle představ vedení korporace Ferruzzi nově vzniklá společnost přijmout (Grotti 1993). Vedení korporace Ferruzzi a Gardini trvali na plné privatizaci Enimontu, jež by umožnila větší flexibilitu a globální orientaci průmyslové politiky (Sama 1993; Garofalo 1993; Kramer 1994). Konkrétně Gardini usiloval o zrušení řady výrob a závodů, o nichž usoudil, že pro budoucí růst společnosti nemají význam. Avšak většina těchto závodů se nacházela na méně rozvinutém venkovském jihu Itálie a jejich uzavření by jenom zvýšilo již tak vážné problémy s nezaměstnaností. Tato skutečnost byla jedním z nejdůležitějších argumentů státu proti plánům korporace Ferruzzi (Peruzzi 1994).

Tváří v tvář trvalému nesouhlasu se Gardini a jeho partneři z korporace Ferruzzi snažili získat plnou kontrolu nad Enimontem. Zvolená strategie spočívala v shromáždění dostačujícího počtu dostupných akcií Enimontu prostřednictvím třetí strany. Celá řada osob nějak Gardinimu blízkých, jako např. francouzský bankéř Jean Mark Vernes, odkoupila něco přes 10 % ze zbývajících 20 % akcií Enimontu, což dalo Gardinimu plnou kontrolu nad společností (Kramer 1994: 76). Nicméně Gardiniho vítězství mělo krátké trvání díky nezákonnému manévru, který zorganizoval Cagliari a jeho spolupracovníci z ENI. Cagliari v podstatě uplatnil soudce Diega Curta 250 000 dolary, aby vydal soudní příkaz, který blokoval obchod s Gardiniho akcemi. Tento krok učinil akcie v podstatě bezcennými a přiměl Gardiniho, aby znovu uvážil svou strategii (Riva 1993).

V listopadu 1991 se Ferruzzi rozhodla prodat svoji účast na Enimontu. Prodej 40% podílu Montedisone

⁷ Od formálního obvinění proti Italské komunistické straně (IKS) upustil žalobce Antonio Di Pietro. Ačkoli trval na obviněních vznesených proti IKS, uvedl ve své závěrečné řeči při soudním přelíčení týkajícím se Enimontu, že neexistuje dostatek důkazů, které by opravňovaly Italskou komunistickou stranu trestně odsoudit.

však byl součástí zinscenované transakce, na které vydělaly korporace Ferruzzi, Cagliariho ENI a nejvyšší politické kruhy. Představitelé korporace Ferruzzi dávali úplatky Cagliarimu a celé řadě politických představitelů včetně Craxiho či bývalých křesťansko-demokratických premiérů De Mita a Forlaniho a reprezentantů všech pěti politických stran, jež v té době tvořily vládní koalici. Prodejní cena podílu Montedisonu byla na oplátku se souhlasem vlády uměle vyhnána do výše. Výsledkem byl čistý zisk korporace Ferruzzi ve výši 2,5 miliard dolarů, z toho přímo Ferruzziho rodina získala 1,5 miliard dolarů (Kramer 1994). Cagliari získal kontrolu nad Enimontem a podle výpovědi Pompea Locatelliho – konzultanta ENI, blízkého Italské socialistické straně – část peněz, které Cagliari dostal úplatkem, byla použita na další úplatky, jež mu měly zaručit znovujmenování do čela ENI. Skupina asi dvacet politiků na oplátku za svoji politickou podporu obdržela v úplatcích 90 milionů dolarů⁸. Ti, kteří na tomto obchodu prodělali, byli italská daňová poplatníci, na nichž bylo zaplatit účet za zestrátnění Enimontu. Podle výpočtů stál tento obchod každého občana státu bez ohledu na věk 250 dolarů (Novelli 1994). Dalšími z těch, kteří na celou transakci doplatili, byli akcionáři Enimontu a Montedisonu a banky, které skončily se ztrátou okolo 25 milionů dolarů (Kramer 1994).

Konflikt mezi ENI a korporací Ferruzzi byl paralelně doprovázen konfliktem mezi korporací Ferruzzi a bankou Mediobanca. Mediobanca je průmyslová banka, která se specializuje na finanční pomoc korporacím. Podle stránkového dokumentu, který sepsal bývalý CEO korporace Ferruzzi Carlo Sama, a který byl zveřejněn v květnu 1994, „byla korporace Ferruzzi Mediobancou okradena“. Jak tvrdí Sama, bylo představitelům banky Mediobanca známo, že účetnictví Ferfinu a Montedisonu bylo vedeno nezákonným způsobem. Také jim byl znám restrukuralizační plán Ferruzziho rodiny na obnovení finanční situace korporace. Součástí tohoto plánu byla intervence americké peněžní instituce Goldman Sachs a návrat Gardiniho, který v té době Ferruzzi opustil (viz dále), do čela společnosti. Mediobanca tomuto projektu oponovala a požadovala vrátit značné množství peněz, které si koncem Ferruzzi vypůjčil, což v podstatě vedlo k pádu společnosti. Podle Samy se Mediobanca k této taktice uchýlila proto, aby získala kontrolu nad korporací Ferruzzi a znemožnila rodinnému klanu zůstat u moci. Mnohem důležitější ovšem je, že Mediobanca jednala v souladu s dohodou s italskými nejvyššími hospodářskými kruhy. Podle uvedené dohody byla korporace Ferruzzi použita jako obětní beránek ve vlně skandálů, které hospodářskou sféru zaplavily (Tamburini

1994a). Jak uvádí Sama, byla tato strategie schválena na soukromém setkání výkonných ředitelů (CEOs) předních korporací v zemi. Po uvedení akcí banky Mediobanca se Ferruzziho rodina vzdala své snahy získat zpět kontrolu nad jednotlivými složkami korporace Ferruzzi a ta má být podle současných spekulací pohlcena Fiatem (Tamburini 1994a). Ve světle těchto událostí se jeví možné, že činnost banky Mediobanca bude vyšetřována justicí (Tamburini 1994a).

Vnitřní konflikt

Vnější konflikt byl doprovázen konfliktem vnitřním. Pokud se týká ENI, byla Cagliariho pozice ohrožena jeho vice-prezidentem Albertem Grottiem, který vyjádřil svůj zájem o vyváženější postup. Podle Grottiho návrhu by státně-soukromé spojení Enimontu přineslo řadu strategických výhod. Grotti prosazoval svůj názor, podle kterého by takovéto řešení bylo mnohem výhodnější, než kdyby se společnost stala výlučně podnikem státním. Grotti měl podporu tehdejšího ministra průmyslu Franco Piga, jenž zastával mezi Ferruzzi a ENI úlohu prostředníka.

Vnitřní konflikt v rámci korporace Ferruzzi měl ještě širší konsekvence. Dva vrcholoví manažeři hned po Gardinim, Carlo Sama a Giuseppe Garofano, uvedli, že činnost korporace byla téměř úplně kontrolována jejich šéfem. Ve své svědecké výpovědi u soudu tvrdili, že jak nápady o joint venture s ENI, tak rozhodnutí o výši úplatků a o tom, komu budou předány, pocházely od Gardiniho. Vyjádřili svůj nesouhlas ohledně průmyslové Gardiniho politiky, i když nikdy nespochybovali nutnost zaplatit politikům a průmyslníkům. Vždyť když se Sama a Garofano dostali do vedení, přijala společnost Gardiniho strategii (Sunseri 1994). Sdělovací prostředky však často uváděly, že Sama a jeho druhá žena, Alessandra Ferruzzi, nejmladší z Ferruzziho dcer, otevřeně nesouhlasili s různými akcemi jejich mocnějšího švagra (Tamburini 1994b).

Ke konfliktu došlo i v rámci Ferruzziho rodiny jako takové. Přesně jako podle scénáře nekonečného seriálu typu Dallas se po odchodu korporace Ferruzzi z Enimontu Gardini rozhodl zvýšit svoji kontrolu nad touto korporací. Aby toho mohl dosáhnout, musel nejprve omezit moc ostatních členů rodiny, kteří kontrolovali zastřešující korporaci Serafino Ferruzzi (srl.). Začátkem jeho promyšleného plánu byla rezignace na svou pozici v korporaci, kterou také uskutečnil. Tento první krok měl být následován převodem všech akcií, které vlastnili Arturo, Idina, Franca a Alessandra, na jejich děti. Jinými slovy, kontrola nad korporací měla být předána další generaci Ferruzziů. Předsedou holdingové společnosti se měl stát Gardiniho 21letý syn Ivan.

⁸ Je důležité si povšimnout, že bylo zjištěno určení pouze části peněz na úplatky. Je jisté, že na úplatky bylo k dispozici 90 milionů dolarů. Také je jisté, že 50 milionů dolarů si vzali politici. Avšak pokud jde o zbývajících 40 milionů, je situace nejasná. Představitelé korporace Ferruzzi naznačují, že je k některým svým operacím použil sám Gardini. Italský vyšetřovatelé namísto toho tvrdí, že Sergio Cusani (zproštědlovatel v případě Enimont) si je vzal pro sebe a uložil je na některém ze svých účtů v daňovém a finančním ráji (Consarino 1994).

Po Gardiniho rezignaci Ivan skutečně převzal formální kontrolu nad korporací. Gardiniho plán zahrnoval dva další kroky. Za prvé, 20 % akcií korporace Serafino Ferruzzi mělo být uvolněno pro deset vrcholových manažerů, aby každému z nich byla umožněna kontrola 2 % akcií. Druhým krokem měl Gardini získat plnou moc od všech dětí, které jako nezletilé nemohly zastávat svoje povinnosti.

Všichni členové rodiny, s výjimkou Gardiniho ženy Idiny, jednoznačně navrhovaný obchod zamítli a v červnu 1991 nabídli Gardinimu, jeho ženě a dětem 380 miliónů dolarů odstupného, aby nadobro korporaci opustil. Gardini byl donucen souhlasit a se svým kapitálem založil novou korporaci (Gardini srl.), jejíž činnost řídil až do své sebevraždy v červnu 1993. Rodina Ferruzzi dala plnou moc na řízení holdingu Carlu Samovi. Během období jeho seznamování se s korporací byla společnost řízena Giuseppem Garofanem a Sam stanul v čele korporace Ferruzzi v červnu 1992. Závěrečnou fází tohoto rodinného konfliktu byla soudní pře iniciovaná rodinou Ferruzzi proti Gardiniho rodině, tj. proti všem Raoulovým dědicům, včetně jeho ženy Idiny.

Za zcela příznačné lze pro tento vnitřní konflikt považovat chování Gardiniho zprostředkovatele, finančníka Sergia Cusaniho. Gardini si Cusaniho najal jako „konzultanta“ na doručování úplatků. Jeho úkolem bylo vytvořit a provozovat komplexní finanční systém, který umožňoval, aby úplatky dosáhly místa svého určení bez podezření u oprávněných institucí. V případě Enimont dal Gardini Cusanimu peníze určené na úplatky. Ten je uložil na účet v zemi považované za daňový ráj (off-shore bank accounts)⁹, aby je pak příležitostně doručil politikům (popis tohoto systému viz další část). Po rozchodu s Gardinim se Cusani přidal na stranu Ferruzziho rodiny. Úkol, který mu dal Gardini, Cusani nikdy nedokončil. Část peněz na úplatky (38 miliónů dolarů) si vzal a ukryl na jednom ze svých tajných zahraničních účtů. Politikům nedal všechny peníze, které jim byly slíbeny a zbytku Ferruzziho rodiny se nikdy nesvěřil, že má někde ukryté tajné fondy (Colaprico 1994a). Kromě toho, podle řady zdrojů, včetně obžaloby v soudním procesu týkající se účasti Cusaniho v případě Enimont a Gardiniho ženy Idiny, Cusani nikdy Gardinimu neřekl všechny detaily ohledně úplatků. Cusaniho neochota zabránila Gardinimu, aby spolupracoval s vyšetřovateli a vyhnul se uvěznění. Panuje názor, že tato situace ho dohnala k sebevraždě (Ravelli 1994a).

SVĚTOVÉ FINANCE A REAKCE STÁTŮ

Podle posledních odhadů dosáhla částka použitá na úplatky v případě Enimont 94 miliónů dolarů (Co-

wdl 1993). Nicméně existují i dohady, které hovoří až o 140 miliónech dolarů (Kramer 1994). Jak bylo možné dokonce i pro tak velkou TNC jakou byla korporace Ferruzzi mobilizovat tak ohromné částky peněz, aniž to zaznamenaly státní úřady? Okamžitou odpověď může být, že právě první občané státu patřili mezi primární příjemce úplatků. Představitelé státu využili svou politickou moc k zprostředkování hospodářských činností tak, aby na tom profitovali. Tato teorie je potvrzena i přiznáním bývalého premiéra Bettina Craxiho, který uvedl, že systém uplácení byl na politické scéně tak zavedený, že je nemyslitelné, aby o něm některý zkušený politik nevěděl (Zurlo 1994). Nicméně skutečnost, že politici o úplatcích věděli a činnost korporace Ferruzzi kryli, nevysvětluje úplně, odkud se vzala tak ohromná a utajená hotovost. Korporace Ferruzzi totiž spoléhala na důmyslný systém vedení dvojího účetnictví fungující již od dob Serafina Ferruzziho. Tento systém je obecně znám jako Berliniho systém, podle jména finančníka, Pina Berliniho, který byl pověřen jeho řízením nejprve pro Serafina a později pro Gardiniho.

Berliniho systém

Serafino Ferruzzi založil ve Švýcarsku finanční společnost, do jejíhož čela postavil Berliniho. Hlavním cílem bylo shromažďovat prostředky, které by rodina Ferruzzi mohla použít v případě potřeby. Využívající výhod daných příznivými švýcarskými bankovními a obchodními zákony společnost mohla tajně odečítat značné množství peněz z daní a dalších plateb vyžadovaných italskými zákony a peněžním systémem (Raggi 1994). Za dob Serafinova předsednictví se peníze pašovaly z Itálie dosti primitivním způsobem předáním kufříků s hotovostí na hranicích (Pergolini, Tortorella 1994b). Falšování účtů umožnilo Serafinovi uvolnění této hotovosti pro vývoz. Odhaduje se, že když zemřel, bylo již bezpečně uloženo za hranicemi 250 miliónů dolarů (Tamburini 1994b).

Serafino Ferruzzi měl pravděpodobně na mysli za bezpečení vlastní rodiny a přátel. Nepatřil totiž k agresivnímu typu kapitalisty nové globální éry (Kramer 1994). Věci se ovšem změnilly s nástupem Gardiniho a růstem jeho globální korporace. Gardini používal Berliniho systém za dvojím účelem. Prvním, a nejdůležitějším, bylo využití systému na financování spletité sítě úplatků. Dále byly tyto peníze určeny na podporu životního stylu rodiny a různých Gardiniho projektů, včetně jeho vášně pro jachting¹⁰. V obou případech byly peníze hromaděny a využívány po celé roky, aniž to státní úřady zaznamenaly.

⁹ Anglický termín off-shore, překládaný zde jako daňový či peněžní ráj, znamená účet či firmu založenou a lokalizovanou mimo zemi, kde žije jejich majitel a kde není možné uplatňovat daňové zákony země majitele účtu či firmy (podrobněji viz dále v textu) – pozn. překl.

¹⁰ Gardini byl majitelem obřích jachty „Moro di Venezia“, která se účastnila Amerického poháru v roce 1992. Cena projektu byla

Systém plně využíval výhody prudkého nárůstu „bezpečných peněžních rájů“ ve všech částech světa. Peněžní systémy těchto zemí lze charakterizovat pomocí tří základních prvků: zdánlivá absence zdanění zisku, zákonné garance vysokého stupně utajení bankovních operací a velmi flexibilní zákonodárství ohledně zakládání společností a jejich činnosti. Například na Bahamách může zahraniční vyšetřovatel získat informace o účtu pouze pokud má důkaz, že uložené prostředky mají vztah k obchodu s drogami (Pergolini, Tortorella 1994b). Dokonce ještě úžasnější je, že za pouhých 1,25 dolaru si může v Hong Kongu kdokoli založit společnost a otevřít si tajný účet. Na Kajmanských ostrovech lze mluvit o tak vysokém „bujení“ bank a finančních institucí, že jedna banka připadá na každých 40 obyvatel. Je třeba se zmínit, že „bezpečné peněžní ráje“ existují i ve vyspělých zemích světa. Jako příklad lze uvést Lichtenštejnsko, Monako a Švýcarsko. V podstatě lze říci, že v podmínkách vzniku globálního systému roste význam „bezpečných peněžních rájů“ pro transnacionalizaci kapitálu (Raggi 1994).

Lhkost, se kterou lze společnost založit i rozpustit, a velikost holdingu Ferruzzi jsou klíči k porozumění fungování Berliniho systému. Součástí tohoto systému bylo i zakládání společností v „bezpečných peněžních rájích“. Pomocí falšování účtů se podniky korporace Ferruzzi zadlužily nově vzniklým společnostem v daňových rájích (off-shore companies). Jakmile byly peníze převedeny do těchto rájů, vstoupily do systému „horkých peněz“ a v podstatě již nebylo možné je vysledovat. „Horké peníze“ totiž znamenají, že prostředky mění způsob a místo uložení s extrémní rychlostí, často několikrát během 24 hodin (Pergolini, Tortorella 1994a). Ve většině případů falšování účtů přišlo o peníze nejproduktivnější podniky korporace Ferruzziho. Často to byl právě agrochemický gigant Montedison a zemědělská korporace Eridania Beghin Say. V některých případech bylo falšování účtů doprovázeno podvodnými operacemi s kurzy valut, které zahrnovaly transakce mezi společnostmi v různých zemích (Tamburini 1994b). V jiných případech se jednalo o prodej nemovitostí spolupracujícím partnerům za uměle vyňanou cenu. Velikost holdingu Ferruzzi je dalším klíčovým bodem Berliniho systému. Ze svého ústředí ve Švýcarsku rozhodoval Berlino o obchodování s cennými papíry po celém světě. Gardini a

další členové vedení Ferruzziho korporace mu poskytovali výsadní informace týkající se společností v korporaci, aby mohl nakupovat a prodávat s jistotou vítěze (tj. vždy se ziskem). V podstatě byl Berliniho systém poháněn obchodováním zasvěcenec, který byl z pozadí manipulován samotnou korporací, akcie jejichž jednotlivých společností byly předmětem těchto obchodů (Tamburini 1994b).

Využití peněz

Za roky podvodného účetnictví, prodeje nemovitostí za uměle vyňané ceny a vnitřních transakcí byl vytvořen ohromný zdroj nezjistitelných prostředků. Jak přizná sám Berlino, koncem roku 1988 systém pracoval „na plný plyn“ a „účty“ vykazovaly přebytek 190 milionů dolarů (Raggi 1994). Berlino ale také uvedl, že v červnu 1991, kdy Gardini a Ferruzziho rodina uskutečnili svůj finanční „rozvod“, měl systém dluh 270 milionů dolarů. Existuje hypotéza, že jeden z možných důvodů tak drastické finanční změny je spojen s neúspěšným pokusem dát do pořádku termínové obchody na trhu se sojovými boby v Chicagu v roce 1989, který skončil se ztrátou 205 milionů (Modolo 1994). Nicméně, jak Berlino uvedl ve své výpovědi italským úřadům, velkou většinu prostředků ztracených v této operaci Gardini obnovil pomocí důmyslných manévřů, jejichž součástí byly peněžní transakce se sesterskými společnostmi (Raggi 1994). Podle žalobce Francesca Maura Iacoviella¹¹ však byly Berliniho fondy využívány na financování úplatků, Gardiniho odchodu z korporace a rodinných výdajů (Tamburini 1994a). Podle některých pozorovatelů (Kramer 1994) právě posledně uvedená položka představuje prvotní zájem členů rodiny. Zatímco Gardini se zajímal jak o rozšiřování korporace, tak o financování svých nákladných koníčků, rodina „...se o finanční výkazy vůbec nezajímala. Jediné o co se zajímala, bylo slíznout co nejvíce smetany ze společnosti Ferfin ještě před tím, než se potopí“ (Kramer 1994:73).

Druhá strana systému

Tvorba nezjistitelných fondů je prvním krokem nezbytným k aktivaci systému úplatků. Druhým krokem

odhadnuta na 10 milionů dolarů, zatímco cena závodu na 100 milionů dolarů (Kramer 1994: 79). Přes svoji finanční náročnost vytvořil projekt Gardiniho velice pozitivní image. Loď se dostala do finálové jízdy, která se konala v květnu roku 1992 v San Diegu. Ačkoli byl ve finále poražen, závod byl jednou z nejsledovanějších sportovních událostí v Itálii – předstihl dokonce mnohá legendární italská vítězství v mezinárodních fotbalových soutěžích – a Gardini byl téměř prohlášen národním hrdinou. O několik měsíců později byla Moro na prodej.

11 Francesco Mauro Iacoviello byl pověřen vedením vyšetřování podvodného účetnictví, které organizovali sourozenci Ferruzziové, aby shromáždili kapitál využitelný na jejich soukromé výdaje. Ferruzziové jsou obviňováni z organizování nezákonných finančních operací od roku 1991 do konce roku 1992. Podle Iacovielliho důkazů organizovali Ferruzziové v uvedeném období řadu podvodů s falešnými účty, díky jimž získala Serafino Ferruzzi (srl.) prostředky od společností holdingu Ferruzzi jako například Yami Sa (cement), Eridania Beghin Say (agropotravinářství) a Aifa (pojišťovnictví). Jak již bylo řečeno výše, sourozenci Ferruzziové byli jedinými vlastníky společnosti Serafino Ferruzzi.

je organizace takového systému doručování, který úřady nezaznamenávají. V případě Enimont příjemci úplatků korporace Ferruzzi použili dva systémy. První sestával z předání kufříku s obnosem v hotovosti. Předávání prováděli dobře placení zprostředkovatelé a samotní vysoce postavení členové vedení holdingu Ferruzzi (Colaprico 1994b). Druhá a mnohem důmyslnější metoda zahrnovala převod prostředků pomocí peněžních institucí v „bezpečných peněžních rájích“.

První systém využívali politici všech stran italského politického spektra. Ti, kteří jej používali nejvíce, byli členové vládní koalice, jako například křesťanští demokraté. Bývalý vysoký činitel Křesťansko-demokratické strany, poslanec Severino Citaristi, u soudu vypověděl, že v průběhu let nelegálně přijal pro stranu na 10 milionů dolarů¹². Uvedl, že vždy jednal podle rozhodnutí představitelů strany, a že toto bylo běžné řešení trvalého nedostatku prostředků, se kterým se tak velká strana jako křesťanští demokraté neustále potýkala. Italské úřady obvinily Citaristiho z přijetí 20 milionů dolarů od Montedisonu a ENI v souvislosti s případem Enimont. Citaristi se setkával se Samou a Garofanem z korporace Ferruzzi, Cragnottim z ENI a dalšími ve své kanceláři, ale i v restauracích, barech a na dalších veřejných místech, kde si úplatky předávali. Opozice přijímala úplatky pomocí stejného systému. Zajímavým případem je italská Liga severu. Strana se na italské politické scéně objevila koncem 80. let a stala se silným protivníkem stran, které Itálii vládly od konce druhé světové války. Významné je, že strana zaujala ostré stanovisko vůči korupci svých rivalů a zvrácené politice, které jsou pro Itálii typické (Reveli 1994b). Nicméně bývalý pokladník Ligy severu Alessandro Patelli vypověděl, že od představitelů korporace Ferruzzi obdržel 125 000 dolarů. Tento úplatek ospravedlňoval vůdce strany Umberto Bossi nezbytností těchto peněz pro úspěch politického projektu Ligy.

Druhý systém má mnoho společného s Berliňho systémem. V případě Enimont byl používán hlavně finančníky spojenými s Italskou socialistickou stranou a jejím bývalým představitelem Bettinem Craxim. Finanční experti jako Mauro Gianlombardo a Sergio Cusani využívali při převodu úplatků politikům své vlastní peněžní instituce. Například Cusani založil v roce 1988 Merchant International Holding s ústředím v Lucemburku. Průmyslníci, kteří očekávali od politiků protislužbu, dostali falešný účet od Merchant a následně byli požádáni, aby platbu uložili na jednom z účtů Merchantu v daňových rájích (off-shore účty). Uvedené účty byly otevírány v takových bankách a peněžních institucích jako National Bank of Luxembourg či v UBS, nejsilnější švýcarské bance (Pergolini, Tortorella 1994a). V okamžiku, kdy peníze došly na účet, byly převedeny do stavu „horkých peněz“ a jejich ko-

nečné určení nebylo téměř možné vystopovat (Modolo 1994). Vyšetřování případu Enimont odhalilo účast vatikánské banky Istituto per le Opere Religiose (IOR). Jak Sama vypověděl, koncem roku 1990 založil církevní nadaci San Serafino z prostředků, které dostal od Gardiniho. Sama tvrdí, že předmětem činnosti nadace byla charitativní činnost. Podle italských úřadů však měly cíle darů vatikánské bance zcela jinou povahu (Martini 1994). Část úplatků, které měla korporace Ferruzzi zaplatit, aby napomohla defiskalizaci Enimontu, bylo poskytnuto ve státních obligacích. Soudní záznamy uvádějí, že „asi 600 milionů dolarů ve státních obligacích bylo propřáno přes banku Svaté stolice. Tyto obligace byly přeměněny na dolary, švýcarské franky a jiné měny a následně byly směňovány mimo Itálii pomocí minimálně 12 bankovních operací na zahraničních účtech“ (Martini 1994:14). Jak Sama před soudem odpřisáhl, za provedení celé operace si IOR náútovala 6 milionů dolarů.

Čisté ruce

Poslední kapitola v popisovaném případě se zabývá zásahem italské justice. Pečlivý přístup vyšetřujících soudců umožnil systematicky rozplétat síť podvodných transakcí charakterizujících činnost korporace Ferruzzi. ENI a dalších protagonistů případu, navzdory odporu klíčových představitelů politické a ekonomické elity a technickým potížím. Samozřejmě, že k tomuto vývoji by nemohlo dojít bez změny politického klimatu v roce 1992. V každém případě se však jedná o úspěšný pokus některých složek státu o dosažení kontroly nad aktivitami vznikajícími v ekonomické sféře a zahrnujícími i některé jiné složky samotného státu.

V roce 1992 zahájili italské soudy bezprecedentní ofenzívu proti zločinu a korupci. Hlavním cílem bylo vyšetřování zločineckých spojení mezi nejvyššími politickými kruhy, představiteli průmyslu a mafii. Přesnější řečeno, vyrazili do frontálního útoku proti systému, který ovládal socio-ekonomický vývoj v zemi od konce druhé světové války. Systém, v němž stát působil jako mocný ekonomický faktor, jak přímo, tak nepřímo. Stát přímo ovlivňoval ekonomiku prostřednictvím vlastnictví velkých podniků v řadě klíčových hospodářských odvětví. Jako příklad může posloužit ENI, gigantická chemická korporace. Nepřímá státní intervence do hospodářství zahrnovala sjednávání hospodářsky významných veřejných zakázek (Vannucci 1992). V období od konce 50. let do poloviny let 70. uzavřel stát smlouvy s různými soukromými společnostmi o realizaci velkých projektů jako byl celostátní dálniční systém, elektrifikace železnic a restrukturalizace městských aglomerací (Sapelli 1994: 138). Tyto kontrakty znamenaly pro hospodářství vel-

¹² V Itálii je legální dát politické straně finanční příspěvek. Tento příspěvek však musí být formálně zaznamenán. V záznamu musí být uvedena výše částky a jméno dárcce i obdarovaného. Nedodržení tohoto pravidla je považováno za těžký zločin. V případě Enimont nebyla žádná z uskutečněných transakcí zaznamenána, protože ani dárci ani obdarovaní si nepřáli být veřejně známými.

ký příliv kapitálu a poskytly politikům značnou moc ve vztahu k podnikatelským skupinám. „Sweet deals“ mezi zkorumpovanými politiky a podnikateli zprostředkovávané mafii se staly základní charakteristikou italského podnikání (Cazzola 1993).

Justice na sebe vzala úkol zbavit italskou společnost smrtícího stisku zločinnosti a korupce. Vyšetřování dosáhlo ohromných rozměrů. Během dvou let bylo vydáno přes čtyři tisíce zatykačů na vysoce postavené politiky, státní úředníky a průmyslníky stejně tak jako na představitele jednotlivých složek mafie (Cosa Nostra, Camorra a Dranghetta). Přes tisíc osob bylo uvězněno nebo odsouzeno od okamžiku, kdy začal tento proces, na který mnoho lidí pohlíží jako na nejdůležitější událost v dějinách italské republiky (Kramer 1994; Sapeili 1994). Toto hnutí se proslavilo jako „Čisté ruce“ (mani pulite). Název vypovídá o úmyslu vyšetřovatelů vymýtit korupci z veřejného života jednou provždy (Vannucci 1993).

Vznik „Čistých rukou“ se v Itálii řadí mezi nejdiskutovanější sociologická témata. V podstatě existují tři vzájemně související teorie. První z nich je „hrdinská teorie“, která zdůrazňuje akce hrstky vyšetřovatelů, kteří se systému zločinecké spolupráce nejvyšších složek italské společnosti postavili a nakonec ho i porazili (Scarpino 1994). Druhá teorie podtrhuje „vnitřní rozporuplnost systému korupce“, typickou tím, že nelegální „zdaňování“ ekonomických aktivit již nemohlo dále pokračovat vzhledem k omezením vyvolaným ekonomickou krizí (Sapeili 1993). Třetí a poslední je teorie „změny mezinárodní rovnováhy“. Podle této teorie byla spoluvina představitelů politiky, průmyslu a mafie součástí záměru udržet Itálii v „západním bloku“ pomocí udržení „rudé“ hrozby na uzdě. V okamžiku, kdy skončila studená válka, přestaly existovat i důvody pro uvedenou politiku. Jakmile ztratili větší ochranu, mohli být politici, podnikatelé i mafianti vyšetřováni a případně odsouzeni soudci, kteří se konečně mohli chopit svých povinností (Andreoli 1994; Cazzola 1993).

Bez ohledu na příčinu existence a vlastní vznik, hnutí „Čisté ruce“ bylo v Itálii vítáno jako ztělesnění vítězství nad socio-ekonomickým modelem, který se vysmíval hodnotám spravedlnosti, rovnosti a svobody, na nichž byla založena ústava a společnost (Morisi 1992). Nikdy předtím nedošel kriminální případ takové popularity a zájmu. Hlavní televizní společnosti vysílaly živě přenos šestiměsíčního procesu se Sergiem Cusanim, prvním obviněným, který stanul v tomto případě před soudem. Kromě toho od sebevraždy Cagliariho a Gardiniho v červenci 1993 informovaly noviny a časopisy o událostech ve stále větší míře. Jak uvedl jeden komentátor, „toto (Cusanio proces) je příklad nového typu stejného práva pro všechny, který hnutí „Čisté ruce“ konečně přineslo národu“ (Visci 1994). Vyšetřující soudci byli povzneseni na úroveň hrdinů a zároveň byli považováni za obyčejné lidi, kteří ubránili ostatní Italy před utiskováním ze strany mocných politiků a podnikatelů. Jeden sloupkař v novinách na-

psal: „Italové je (vyšetřující soudce) považují za něco na způsob Robina Hooda, ale zároveň na ně pohlížejí jako na lidi, kteří jsou stejní jako ostatní, kteří také jezdí ráno do práce dělnickým vlakem“ (Pansa 1994).

DISKUSE: TNCs A STÁT V PŘÍPADU FERRUZZI

Spleťtá síť událostí charakterizující případ Ferruzzi-Enimont nebyla ještě zdaleka zcela rozmožtána. Příliš mnoho aspektů je ještě předmětem vyšetřování, příliš mnoho účastníků neposkytlo klíčové informace a ještě příliš mnoho vzájemně si odporujících údajů nebylo objasněno. Nicméně panuje souhlas, že některé části případu, jako ty, o kterých jsme se zmínili výše, lze považovat za uzavřené. Především poskytl případ Ferruzzi důkazy o tom, že v kontextu transnacionalizace ekonomiky existuje komplexní a rozporuplná řada vztahů mezi TNCs a státem. Můžeme identifikovat dvě úrovně rozporů. První z nich lze označit jako kontradikce vnější ve vztahu ke státu a TNCs. Druhá zahrnuje kontradikce uvnitř jak státu, tak TNCs a ovlivňuje vztahy mezi nimi. Pokud se týká prvního souboru rozporů, můžeme říci, že TNCs kontrolují a omezují činnost státu. Kromě toho, možnost působit nadnárodně jim umožňuje provádět takové činnosti, které by dříve nebyly možné. Nicméně stát si zachovává dostatečnou moc, aby mohl plány TNCs narušit, popřípadě zcela zhatit. Tato moc je vykonávána v kontextu, v němž stát vystupuje jako fragmentovaná entita, jejíž jednotlivé části a frakce si mohou oponovat, což dokonce také dělají. Konkrétně korporace Ferruzzi byla schopná si zajistit podporu klíčových politických aktérů, kteří měli napomoci uskutečnit joint venture Montedisonu s ENI. Navíc, přes nesouhlas státního sektoru (ENI) byli představitelé korporace Ferruzzi schopni utvářet a kontrolovat cenu akcií Enimontu. Jak jsme již popsali výše, přinesla tato operace jak korporaci, tak rodině pozoruhodné zisky. Ferruzziho korporaci se také podařilo získat podporu vlády a poslanců koalice při předložení a obhajobě „defiskalizačního“ zákona.

Avšak ne všechny složky státu korporaci Ferruzzi napomáhaly. Zatímco výkonná část (vláda) a řada zákonodárců strategií korporace Ferruzzi podporovaly, justice a další složky legislativní části stály v opozici. S pomocí dalších opozičních stran odrazila Italská komunistická strana opakované pokusy o prosazení defiskalizační legislativy. Díky hnutí „Čisté ruce“ se justice vrhla do rozhodujícího útoku proti celé korporaci, který pro rodinu Ferruzziů skončil ztrátou této společnosti. Kromě toho mohla opozice počítat s nevyžádanou podporou složek soukromé sféry, jak jsme uvedli v případě banky Mediobanca. V podstatě můžeme říci, že ačkoli TNC může kontrolovat některé složky státu, není její kontrola úplná a výlučná.

Případ dále ukázal, že vztahy mezi koncernem Ferruzzi a italským státem se neomezovaly pouze na formální oblasti. Byl to právě neformální systém dohod

a úplatků, který poháněl vznik, vývoj a zánik Enimontu a v mnoha ohledech i růst a pád korporace Ferruzzi jako takové. Neformální interakce mezi korporací Ferruzzi a státem lze považovat za jeden z nejtypičtějších způsobů fungování vztahů mezi politikou a ekonomickou sférou v Itálii v průběhu posledních několika desetiletí. Je třeba také poznamenat, že konečnou ani tento neformální systém neunikl útoku justičního aparátu státu. Způsobitost tohoto aparátu odhalit, vyšetřit a odsoudit hlavní aktéry případu ukazuje na schopnost složek státu postavit se předmyslnému systému, který byl vytvořen právě proto, aby se státní moci vyhnul.

Nadnárodní charakter korporace Ferruzzi ovlivnil její vztahy se státem. Zvláště to platí, pokud se jedná o Berliniho systém a systém přijatý Cusanim k distribuci a utajování peněz určených na úplatky. Do té doby, než se Gardini stal CEO korporace Ferruzzi, Berlino ve Švýcarsku prostě manipuloval neevidovanými částkami peněz jménem Ferruzziho rodiny. Gardini tento systém přeměnil z rodinné zabezpečovací sítě na systém určený k tvorbě ilegálních zdrojů pro financování nejruznějších utajovaných činností. Tato transformace byla možná díky nadnárodní povaze korporace Ferruzzi a technickým a technologickým inovacím, které charakterizují nový globální socio-ekonomický systém. Činnosti jako obchodování zasvěcených v globálním měřítku a využití techniky „horkých peněz“ by nebyly možné za časů, kdy Serafino Ferruzzi žádal Pina Berliniho, aby vzal nějaké peníze a přeběhl s nimi přes italské hranice. Používání nových technických a technologických procesů korporací Ferruzzi také znemožnilo italským vyšetřujícím úřadům sledovat pohyby kapitálu. Jen díky informacím poskytnutým jednotlivci, kteří se rozhodli s vyšetřujícími úřady spolupracovat, se podařilo iniciovat a vést vyšetřování v tomto směru. Dokonce po odhalení způsobu fungování Berliniho a Cusanioho systémů zůstalo mnoho tajných účtů a operací, které celý systém charakterizovaly, utajeno.

Pokud se týká teorii pozice státu v kontextu globálního post-fordismu, odpovídá tento případ spíše názoru, že stát je nadnárodními společnostmi kontrolován pouze částečně, neboť si nadále uchovává sílu jím vzdorovat. Hnutí „Čisté ruce“ a opozice Italské komunistické strany k defiskalizačním zákonu ukazují, že stát se své moci vůči nadnárodním korporacím nezříká. Naopak, rozmach hnutí „Čisté ruce“ a rozsáhlá vyšetřování ve státní i soukromé sféře ukazují, že stát si moc uchovává. Nicméně zároveň je zřejmé, že TNCs mají značný vliv na klíčové složky státu. Obcházením státu díky transnacionalizaci ekonomických procesů mohou TNCs mobilizovat zdroje a vytvářet strategie, jimiž se jednotlivé složky státu stávají jejich kořisti. Ačkoli uplácení státních úředníků se v Itálii praktikovalo dlouho, nebyvalý nárust nastal od počátku 80. let. Tento nárust může být spojován s nástupem nového agresivního typu státních úředníků, který se kryje s příchodem Italské socialistické strany jako prominentního člena vládní koalice. O vedení bývalého premiéra Cra-

xioho se hovoří jako o tzv. craxismu. Tento fenomén zahrnuje dychtivost a agresivitu, s jakými se italská politická snázila dostat do korupčně zvrácených vztahů s ekonomickou sférou. Na jedné straně byly tyto vztahy založeny na schopnosti a moci státu mobilizovat zdroje pro použití v soukromé sféře, na straně druhé na asistenci státu při činnostech korporací. V obou případech byla výsledkem symbióza mezi státní a soukromou sférou.

Druhý soubor rozporů zahrnuje vnitřní rozpory jak v rámci státu, tak TNCs. Pokud se týká státu, nejzávažnější je konflikt mezi jeho jednotlivými aparáty. V našem případě lze považovat za zcela příznačné vztahy mezi výkonnou, zákonodárnou a justiční složkou. Vyšetřování v rámci hnutí „Čisté ruce“ se stalo mocným faktorem pro odstoupení politické třídy a systému, které v Itálii vládly po desetiletí. Strany, které stály v čele vládní koalice od konce druhé světové války, byly rozpuštěny a/nebo zmenšeny na velikost umožňující jen základní zastoupení v Parlamentu. V tomto procesu se výkonná složka a některé části zákonodárné složky, které podporovaly vládu, pokoušely zastavit činnost složky justiční. Dokonce došlo k pokusům o omezení nezávislosti justičního systému pomocí nové legislativy. Bývalý premiér Craxi předložil legislativu koncipovanou tímto způsobem již v roce 1983 (Andreoli 1994). Navíc, od začátku hnutí „Čisté ruce“ se značná část politického aparátu podílela na diskreditaci činnosti vyšetřujících soudců ve smyslu, že „zneužívají“ pravomoci dané jim ústavou.

Pokud se jedná o vnitřní konflikty v TNCs, vztahují se ke skutečnosti, že jejich strategie jsou výsledkem celé řady komplexních forem vyjednávání a často vytváří konflikt mezi jejich vedoucími představiteli. Management korporace Ferruzzi byl charakteristický vnitřními neshodami, pokusy a protipokusy o převzetí kontroly nad korporací, otevřeným nepřátelstvím a dokonce podvodem, jak dokazuje případ Sergia Cusanioho. Samozřejmě, že tato situace měla vliv na směřování průmyslové politiky korporace. Ovlivněny ovšem byly i vztahy se státní sférou. V případě korporace Ferruzzi byl odchod Gardiniho z vedení společnosti samotnými členy rodiny popsán jako akt, který pozici společnosti oslabil. Restrukturalizační Samův plán dokonce zahrnoval Gardiniho návrat do čela společnosti, a to i přes přetrvávající silnou osobní nelibost mezi oběma stranami rodiny. Vnitřní konflikt je zde zvláště významný, protože probíhal v kontextu obsahujícím nadnárodní společnost vlastněnou rodinou. V tomto ohledu můžeme tvrdit, že rodinné vlastnictví nevylučuje vznik konfliktu, ačkoliv se o něm obecně soudí, že je typický pro formy korporativního řízení.

Rodinné vlastnictví korporace Ferruzzi nemá vůbec druhořadý význam, a to zejména ze dvou důvodů. Za prvé, sourozenci, kteří kontrolovali Serafino Ferruzzi (srl.), a následně vlastní holdingovou společnost, pověřili Gardiniho, aby korporaci řídil. Tento krok dal Raulu Gardinimu do rukou téměř výhradní moc, protože se musel zodpovídat pouze úzkému kruhu příbuzných,

kteří, jak jsme uvedli výše, neměli žádný zájem o činnost firmy, ani znalosti a dovednosti nezbytné k jejímu řízení. Tato skutečnost umožnila Gardinimu zosnovat a provádět téměř nekontrolovatelnou průmyslovou politiku, která vedla k fúzi a vzniku Enimontu. Za druhé (což má vztah k výše uvedenému), přístup členů rodiny ke korporaci byl významným faktorem ztráty jejich kontroly. Jak jsme uvedli, jejich neobyčejná spotřeba vedla rodinu k páchání trestných činů, jejichž prostřednictvím mobilizovali ekonomické zdroje z korporace. Tato činnost, spolu se skutečností, že prostředky byly odebírány z různých poboček společností, vedla k tomu, že sourozenci Ferruzziové byli obviněni z těžkého zločinu: špatného spravování fondů.

ZÁVĚR: PODMÍNKY DEMOKRACIE A PROSTOR STÁTU A VEŘEJNOSTI

Závěry plynoucí z této studie sestávají ze tří základních bodů. Za prvé, prostřednictvím svého rozporuplného a fragmentovaného řízení je stát schopen čelit akcím podnikaným nadnárodními korporacemi. Tato rezistence je základním elementem prostoru pro demokracii. Samotná existence státu s jeho skutečnou mocí vytváří podmínky, aby se na procesu rozhodování a řízení podílely nejrůznější složky společnosti. Je důležité rozlišovat mezi participací potenciální a skutečnou. Existence mocného státu garantuje participaci potenciální. Participace skutečná se vyvíjí za specifických okolností. Absence potenciální participace v principu popírá i existenci participace skutečné. V případě korporace Ferruzzi představuje postup těch složek státu, které stály v opozici proti politické korupci a strategiím korporace Ferruzzi, kroky k napravení pověsti správy státu, která se zatím prezentovala jako upadající a vpravdě antidemokratická. Možnost čelit nadnárodním korporacím (a článkům veřejné sféry s nimi spojenými) a kontrolovat je, poskytl, i když jen částečně, prostor demokracii. V podstatě můžeme říci, že zachování takových forem společenské organizace, jejichž součástí je silná státní sféra, je předpokladem toho, že slabší skupiny budou mít prostor, aby se uplatnily v rozhodovacím procesu.

Za druhé, i přes moc státu jsou TNCs schopny některé složky státu kontrolovat díky transnacionalizaci svých operací. Tento bod je důležitý, protože opětovně potvrzuje názor řady autorů zabývajících se transnacionalizací ekonomiky. Ti tvrdí, že jurisdikce mateřského státu je vždy limitovaná a znemožňuje, aby stát čelil TNCs odpovídajícím způsobem. Následně platí, že pokud se TNCs budou moci zásahům státu vyhýbat, bude demokratická kontrola jejich činnosti omezena. Je zajímavé si povšimnout, že TNCs se mohou vyhýbat „pochybným“ silám státu, jak o tom svědčí výrok Carla

Samy: „Korporace Ferruzzi...operovala především na mezinárodní úrovni. Z toho důvodu náležela ke korporacím nejméně dotčeným systémem úplatků“ (Tamburini 1994a).

Za třetí je dobré si uvědomit, že Ferruzzi i nadále existuje jako nadnárodní korporace. Frontální útok ze strany státu vyústil pouze ve změnu majitele. Navzdory obžalobě a zatýkačům na členy Ferruzziho rodiny a představitele korporace Ferruzzi byl klíčovým podnětem uvedené změny odpor banky Mediobanca vůči Samovu restrukturalizačnímu plánu. Jak jsme uvedli výše, Mediobanca jednala jménem dalších soukromých ekonomických aktérů (Tamburini 1994a). Korporace sice změnila majitele, ale ten nepochází z jiné sociální skupiny než pocházeli Ferruzziové. Vypuzení Ferruzziho rodiny z vedení korporace a veřejné odhalení korupce prostupující hospodářské a politické sféry poskytují malou záruku, že moc TNCs byla omezena, a že stát může jejich činnost efektivně kontrolovat. Také lze těžko předpokládat, že dojde ke změně vztahů mezi státní a soukromou sférou, když strukturální podmínky, v jejichž rámci se vyvíjejí, se změnily pouze okrajově¹³. Společenská organizace, která dovoluje takovýto vývoj ekonomických a politických sil, se dotýká skutečné demokracie. Proces globalizace ekonomiky i společnosti vítá mnoho lidí jak z konzervativních, tak z pravicových i z levicových táborů jako nový předěl, na němž lze vybudovat lepší a více prosperující společnost. Události popisované v tomto případě správnost uvedeného pohledu poněkud zpochybňují.

LITERATURA

- AGLIETTA, M.: A Theory of Capitalist Regulation. New Left Books, London 1979.
- ANDREOLI, M.: Processo All'Italiana. Sperling & Kupfer Milano, 1994a.
- ANDREOLI, M.: Il processo. Panorama, 1994b, January, No. 7: 7-15.
- BLUESTONE, B. – HARRISON, B.: The Deindustrialization of America: Plant Closing, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry. Basic Books, New York 1982.
- BONANNO, A. – BUSCH, L. – FRIEDLAND, W. H. – LOURDES GOUVEIA, L. – MINGIONE, E.: Introduction. In: A. BONANNO et. al.: From Columbus to ConAgra: The Globalization and Agriculture and Food. Lawrence, University Press of Kansas Press, 1994: 1-26.
- BOWLES, S. – GORDON, D. M. – WEISSKOPF, T.: Social institutions, interests, and the empirical analysis of accumulation: a reply to Bruce Norton. Rethinking MARXISM, 1, 1988, (93): 44-57.
- BUSCH, L.: The state of agricultural science and the agricultural science of the state. In: BONANNO, A. et al. (eds.):

¹³ Pierluigi Davico, jeden z vyšetřujících soudců v případě Enimont, uvedl, že korupce bude na italské politické scéně existovat tak dlouho, pokud budou podniky operovat v ekonomicky chráněném systému. Navzdory operaci „Čisté ruce“ jsou možnosti kontroly korporací omezené. Korporace mají zároveň tendenci vytvářet nové mechanismy, jak se vyhnout státní kontrole.

- From Columbus to ConAgra: The Globalization and Agriculture and Food. Lawrence, University of Kansas Press 1994: 69-84.
- BUZZANCA, S.: Sama é un bugiardo. *La Repubblica*, 1994, February 4, p. 9.
- CALARCO, P.: Sama: a galla tante verità negate. *Gazzetta del Sud*, 1994, March 24, p. 1.
- CAZZOLA, F.: Imprenditori, corruttori e vittime. Il progetto, 1993 (74): 36-54.
- COISON, F.: Eurocleptocrazia. *Panorama*, 1994, April 29, p. 207.
- COLAPRICO, P.: Signor ladro, bastava dire sì... *La Repubblica*, 1994a, April 24, p. 9.
- COLAPRICO, P.: Cusani, Di Pietro prova l'affondo. *La Repubblica*, 1994b, February 22, p. 13.
- COLAPRICO, P. - ROSSI, S.: Cusani torna libero. *La Repubblica*, 1993, December 24, p. 4.
- CONSTANCE, D. H. - HEFFERNAN, W. D.: The global poultry agro/food complex. *Int. J. Sociol. Agric. Fd.*, 1991: 126-142.
- CORSARINO, B.: Il buco nero si chiama Curtó. *La Gazzetta del Sud*, 1994, April 24, p. 31.
- COWELL, A.: Ex-pimier denies role in Italian bribe scandal. *The New York Times*, 1993, December 18, p. 28.
- CRAXI, B.: Testimony to the trial of Sergio Cusani. *Milan* 1993, December.
- FRIEDLAND, W. H.: The new globalization: the case of fresh produce. In: BONANNO, A. et al. (eds.): *From Columbus to ConAgra: The Globalization and Agriculture and Food*. Lawrence, University of Kansas Press, 1994: 210-231.
- FRIEDMANN, H. - MCMICHAEL, P.: Agriculture and the state system. *Sociol. Rur.*, 29, 1989 (2): 93-117.
- GAROFANO, G.: Testimony to the trial of Sergio Cusani. *Milan* 1993, November.
- GILBERT, J. - HOWE, C.: Beyond 'state vs society': theories of the state and New Deal agricultural policies. *Amer. sociol. Rev.*, 56, 1991 (2): 204-220.
- GREEN, G.: The political economy of flue-cured tobacco production. *Rur. Sociol.*, 52, 1987 (2): 221-241.
- GROTTI, A.: Testimony to the trial of Sergio Cusani: 1994 November.
- HARRISON, B. - BLUESTONE, B.: *The Great U-Turn: Corporate Restructuring and the Polarizing of America*. Basic Books, New York 1988.
- HARVEY, D.: *The Condition of Postmodernity*. Basil Blackwell, Cambridge, MA 1990.
- HEFFERNAN, W. D. - CANTANCE, D.: Transnational corporations and the globalization of the food system. In: BONANNO, A. et al. (eds.): *From Columbus to ConAgra: The Globalization and Agriculture and Food*. Lawrence, University of Kansas Press, 1994: 29-51.
- HOOKS, G.: From an autonomous to a captured state agency. *Amer. sociol. Rev.*, 55, 1990 (1): 29-43.
- KOC, M.: Globalization as a discourse. In: BONANNO, A. et al. (eds.): *From Columbus to ConAgra: The Globalization and Agriculture and Food*. Lawrence, University of Kansas Press 1994: 265-280.
- KRAMER, J.: Dirty hands. *The New Yorker*, 1994, March 28: 70-81.
- LASH, S. - URRY, J.: *The End of Organized Capitalism*. Madison, University of Wisconsin Press 1987.
- LIPIETZ, A.: *Toward a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*. New York, Oxford University Press 1992.
- LIPIETZ, A.: *Mirages and Miracles*. London, Verso 1987.
- LLAMBÍ, L. - GOUVEIA, L.: The global agro-food restructuring. *Inter. J. Sociol. Agric. Fd.*, 3, 1994.
- MARSDEN, T. - FLYNN, A. - WARD, N.: Food regulation in Britain: a national system in an international context. In: BONANNO, A. et al. (eds.): *From Columbus to ConAgra: The Globalization and Agriculture and Food*. Lawrence: University of Kansas Press 1994: 105-124.
- MARTINI, D.: Per far la carità tutti i mezzi sono buoni. *Panorama*, 1994, January 28: 14-15.
- McMICHAEL, P. - MYHRE, D.: Global regulation vs. the nation state: agro-food systems and the new politics of capital. *Capital & Class.*, 43, 1991 (2): 83-106.
- MODULO, G.: Nella vita c'è solo posto per servi ed eroi. *La Repubblica*, 1994, February 19, p. 5.
- MOODY, J.: Death before disgrace. *Time Magazine*, 1993, August 9, p. 39.
- MORISI, M.: *Le Leggi del Consenso. Partiti e Interessi nei Primi anni della Repubblica*. Soveria Mannelli, Rubbettino 1992.
- NOVELLI, M.: Enimont tassa da 342 000 lire. *La Repubblica*, 1994, April 26, p. 53.
- PANSA, G.: Meglio una vita con Cusani che un giorno con Pecora. *L'Espresso*, 1994, April 29, p. 57.
- PERGOLINI, A.: Nella fossa delle Antille. *Panorama*, 1993, December 31: 260-261.
- PERGOLINI, A. - TORTORELLA, M.: Apriti Lussemburgo! *Panorama*, 1994a, January 14: 32-33.
- PERGOLINI, A. - TORTORELLA, M.: Manda il grano a Wa Fo Wang. *Panorama*, 1994b, January 28: 10-12.
- PERUZZI, C.: Sono stato distrutto da un branco di ladri. *L'Espresso*, 1994, May 6: 20-30.
- PIORE, M. J. - SABEL, C. H.: *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York, Basic Books 1984.
- PITELIS, C. H.: Beyond the nation-state?: The transnational firm and the nation-state. *Capital & Class.*, 43, 1991: 131-152.
- RAGGI, C.: E ora Berlino parla di spese varie finora soltanto un castello di bugie. *La Gazzetta del Sud*, 1994, March 3, p. 23.
- RAVELLI, M.: Così Tonino il "duro" ha detto no al Palazzo. *La Repubblica*, 1994a, April 22, p. 2.
- RAVELLI, M.: E quel giorno Bossi mi chiese i soldi. *La Repubblica*, 1994b, January 5, p. 8.
- RIVA, M.: Il regime finisce in polvere. *La Repubblica*, 1993, December 29, p. II.
- ROSS, R. J. S. - TRACHTE, K. C.: *Global Capitalism: The New Leviathan*. Albany, SUNY Press 1990.
- SANDERSON, S.: The emergence of the 'world steer': internationalization and foreign domination in Latin American cattle production. In: TULLIS, F. L. - HOLIST, W. L. (eds.): *Food, the State and International Political Economy*. Lincoln, University of Nebraska Press 1986: 123-148.

- SAMA, C.: Testimony to the trial of Sergio Cusani. Milan 1993, November.
- SAPELLI, G.: Cleptocrazia. Milan, Feltrinelli 1994.
- SCARPINO, S.: Aveva Ragione Andreotti. La Gazzetta del Sud, 1994, April 23, p. 24.
- SMITH, R.: Ferruzzi restructuring plan appears favorable to ag sector. Feedstuffs, 1993, October 18, p. 7.
- SUNSERI, N.: Ferruzzi e soci: una banda... La Repubblica, 1994, January 19, p. 9.
- TAMBURINI, F.: Inchiesta Ferruzzi entra Mediobanca. La Repubblica, 1994a, May 19: 48-49.
- TAMBURINI, F.: Ferruzzi una e trina. La Repubblica, 1994b, January 25, p. 44.
- VANNUCCI, A.: Fenomenologia delle tangenti: la razionalità degli scambi occulti. Etica degli Affari e delle Professioni, 1993 (1): 12-30.
- VANNUCCI, A.: La realtà economica della corruzione politica: analisi di un caso. Stato e Mercato, 34, 1992 (2): 84-104.
- VISCI, P.: Le due scelte di Tonino. La Gazzetta del Sud, 1994, April 23, p. 24.
- ZURLO, S.: Processo Cusani istruzioni per l'uso. 1994.

Došlo 21. 10. 1996

Kontaktní adresa:

Alessandro Bonanno, Department of Sociology, Sam Huston State University, Huntsville, USA
 Douglas Constance, Department of Rural Sociology, University of Missouri, Columbia, Missouri, USA

VÝVOJ ZAHRA NIČNÍ SPOLUPRÁCE NA PROVOZNĚ EKONOMICKÉ FAKULTĚ ČESKÉ ZEMĚDĚLSKÉ UNIVERZITY V PRAZE

Česká zemědělská univerzita (ČZU) v Praze je jednou z institucí, které si velmi ostře uvědomují změnou situaci ve výchově studentů po roce 1989. Přestože některé koncepční kroky byly doposud činěny bez dostatečných znalostí předpokládaných variant vývoje zemědělství a venkova, nezdá se, že by byly zbytečné. Naopak, některé aktivity ČZU s mírným předstihem vytvářejí předpoklady nezbytné pro spolupráci ve školství, vědě a výzkumu v rámci EU.

Nedílnou součástí života PEF ČZU se staly výměnné pracovní pobyty studentů a pedagogů v zahraničí. Tyto kontakty, přinášející dialog a partnerskou konfrontaci na úseku vzdělávání a výzkumu, jsou chápány jako jeden z předpokladů rozvoje univerzity. Je známo, že jakmile „mobilita“ lidí a myšlenek začne stagnovat, klesá univerzita na provinciální úroveň.

Vytváření konkurenčního prostředí je důležitým předpokladem. Neméně důležité je stanovení jasných a přesných pravidel soutěže, neboť zvyknout si na nejistotu, která plyne z rostoucích nároků, není snadné. Mnozí již byli v národním i mezinárodním měřítku svědky toho, že strach z konkurence vede i relativně vzdělané lidi k používání prostředků, které nepatří do společenského ani univerzitního života. Požadavky ovšem porostou a budou možnosti uplatnění pedagogů i absolventů nadále diferencovat.

Již nyní se zřetelně ukazuje, že jedním z důsledků transformace společnosti je větší otevřenost ve vztazích mezi studenty a učiteli. Dnešní studenti mají mnohem více možností než předchozí generace a využívají je. Jsou v průměru zcestovalejší, otevřenější světu, vnímavější a průbojnější. Vědí, že musí uspět, nečekají na sociální podpory, ale na příležitosti k uplatnění. Mají možnosti srovnání a tak srovnávají. Jejich zájem či nezájem o přednášenou látku sice může být subjektivně ovlivněn, ale vždy je určitým indikátorem kvality pedagogického procesu.

Po bouřlivém a často nahodilém rozvoji zahraničních styků prvních polistopadových let, kdy snaha o svobodnou výměnu názorů se zahraničními partnery byla základním motivem, PEF ČZU nyní usiluje o přechod k systematickému vývoji, který byl v souladu s hlavními požadavky koncepce rozvoje univerzitního vzdělání.

Tyto strategické plány rozvoje studijních oborů, forem a metod studia, jako hodnocení základních směrů výzkumu se v současné době stávají podkladem pro vypracování vlastní koncepce rozvoje zahraničních styků. Jejím základem je bezesporu systémová spolu-

práce s tuzemskými, ale hlavně zahraničními univerzitami, při výměnných stážích učitelů, studentů, výměnné nápadů, idejí a postupů, pořádání společných kursů a letních škol a spolupráci při řešení grantů.

To vše je možno krátce nazvat „internacionalizací života univerzity“, která by měla přispět ke zvýšení vzdělanosti i zkvalitnění výzkumu, rozšíření kulturní a poznávací úrovně studentů a učitelů, získání dalších finančních zdrojů z mezinárodních programů i získání mezinárodního uznání.

Jednotlivé fakulty ČZU zaměřují zahraniční aktivity podle oboru svého studia a výzkumu. Jistě by bylo zajímavé provést porovnání dosažených výsledků. Vzhledem k rozsahu informací se však blíže vyjadřujeme pouze k činnosti Provozně ekonomické fakulty. K hlavním aktivitám zahraničních styků na PEF ČZU patří:

- prohlubování osvědčených kontaktů s univerzitami v Německu, Velké Británii, Francii, Nizozemí, Dánsku, Rakousku, Švýcarsku, Irsku, USA aj.;
- vytváření podmínek pro pokračování vzájemně přínosné spolupráce se zahraničními partnery i po skončení jednotlivých projektů (např. TEMPUS ap.);
- vytváření nových kontaktů jako základu pro budoucí smlouvy (v současnosti např. Polsko, Ukrajina, Litva, Slovinsko, noví partneři v Německu);
- organizace seminářů a konferencí s mezinárodní účastí;
- podpora rozšiřování styků s mezinárodními organizacemi (ECE, OECD, FAO aj.);
- rozšiřování partnerské spolupráce při pořádání „Summer Study“ pro další americké univerzity (kromě již tradiční Ohio State University se jeví jako perspektivní partner University of Missouri);
- prohlubování odborné jazykové přípravy studentů (speciální forma: „Rozšířené jazykové studium s odborným zaměřením“ v angličtině, němčině, francouzštině – s využitím zahraničních pobytů);
- vytváření podmínek pro jazykové zdokonalování pracovníků PEF (jazykové kursy doma i v zahraničí);
- sledování návratnosti získaných poznatků v zahraničí včetně otázek odchodu pracovníků (opatření sledující efektivnost využití omezených zdrojů na zahraniční pobyty pro zdokonalení pedagogické a výzkumné činnosti).

Tato koncepce zahraniční činnosti přispívá ke stabilizaci fakulty i univerzity v českém vzdělávacím systému i k jejich integraci do evropského systému vzdě-

lávání. Souhrnně lze říci, že rozšíření zahraničních kontaktů a zvýšení jazykových znalostí přispívá ke zkvalitnění odborné připravenosti pro zemědělské i nezemědělské profese, s nimiž se absolventi mohou uplatnit na venkově i ke zvýšení sebedůvěry této generace, která již dnes, v dobrém slova smyslu, kontrastuje s postoji jejích rodičů.

Lze říci, že koncepce zahraničních styků PEF ČZU se cílevědomě snaží překračovat limity dané dosavadní jazykovou bariérou a nedostatečnou znalostí cizích přístupů ve výuce i výzkumu. Otevírá cestu, která však bude ještě dlouhá.

PhDr. Mgr. Milena Dvořáková, PEF, Česká zemědělská univerzita, Praha, Česká republika

REFLEXE JÍDLA V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH

V mezioborovém tématu „jídlo a jídelní zvyklosti“ není jídlo chápáno pouze jako materiální kultura, ale též jako kultura duchovní, nacházející výraz v rituálech, obřadech, pohostinnosti, sociálním a ekonomickém kapitálu, souvisejícím s chodem domácnosti i samozásobitelstvím.

JÍDLA A JEHO REFLEXE V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH VE SVĚTOVÉM KONTEXTU

Při průměrném věku sedmdesát let jíme asi 80 000–100 000krát za život, uvádí francouzský sociolog Léo Moulin (1983). Jídlo je součástí našeho materiálního i imaginativního světa. Je to stále se opakující součást každodennosti. A přece teprve relativně nedávno se sociologové začali vydávat po stopách vytčených etnologie, zahrnující mezi oblast svého zájmu též jídlo a výživu. Byla to patrně věda nesociologická – biologie výživy – jež upozornila na tuto oblast sociologicky dosud neprobádanou, jakoby schovanou v banalitě každodenního života: navíc ukrytou v rodinné intimitě. Pro uvedenou situaci je příznačná skutečnost, že u klasiků sociologie – Webera, Durkheima – nacházíme poměrně málo vyhraněného zájmu o problematiku jídla. Zcela jinak přistupují ke studiu problematiky jídla a výživy H. Spencer, T. Veblen, G. Simmel a N. Elias (Veblen 1953; Simmel 1910; Elias 1969), kteří analyzovali spotřebu jídla v kontextu norem: náboženských obřadů, sociálních nerovností, v rámci ostentativního konzumu či vývoje mravů a zvyků, zejména obřadného chování při stolování. Svůj přínos věnovali této sociologové problematice, jež se později stala jedním z významných okruhů dalšího sociologického bádání.

Mezi oblastmi, jimž sociologové věnují aktuální pozornost, patří problematika lidské výživy a spotřeba potravin v rámci průmyslové sociologie. Ta se zaměřuje kupříkladu na světové trendy, týkající se analytického a empirického výzkumu otázek průmyslové výroby potravin a konzumu a konsumerismu v intencích celkové průmyslové produkce.

Svou pozornost věnují sociologové též teoretickým otázkám empirického výzkumu jídla, výživy, vaření a stravování. Sledují vývoj kulinářské kultury, etnologické výzkumy výživy a stravování a současné trendy ve výživě. Formulují a otevírají nové a souhrnné pohledy na sociologický, etnologický, historický a sociobiologický výzkum. Jsou analyzovány též tendence v praktické výživě a spotřebě potravin jako základ pro následné empirické výzkumy zabývající se problematikou zdraví a nutričním uvědoměním obyvatel.

Pozornosti sociologů neunikly ani poruchy v příjmu jídla (Eating disorders), jejichž četnost v posledních dvaceti, třiceti letech aktuálně vzrostla. Jde o onemocnění, jejichž původ je patrně sociální: mentální anorexie a bulimie. Sociologické výzkumy a analýzy sledují praktickou spotřebu potravin v kontextu sociálních znaků: třídy, pohlaví a věku. Sledují též světové trendy, týkající se jídla a výživy a potravinářského průmyslu, následky kolonialismu, zkoumají i etnicitu a migraci v kulinářské praxi.

Zájem sociologů neopomíná ani témata, týkající se kulinářských a gastronomických aspektů v různých sociálních institucích: kupříkladu analýzu forem, jež přináší profesionální kuchyně v obecném sociálním prostoru. S tím souvisí i další problémový okruh: analýza akcentování jídla a výživy ve vědomostech o domácnosti a ve vzdělání mladých žen a v jeho přenášení z matky na dceru. Speciální zájem je věnován vztahu mezi výživou, vařením (kuchyní) s prací v domácnosti a jídlu v „totálních“ institucích (nemocnicích, domovech pro přestárlé, internátech apod.).

Prvé sociologické studie věnované jídlu měly větší empirický charakter. Často sledovaly zájem o zdraví, sociální praktiky spojené s jídlem a nerovnost v distribuci zdrojů výživy a potravy. To je patrné i z produkce etnologických prací z období okolo roku 1930. Funkcionalisté obvykle vycházeli z plodné spolupráce mezi sociology a specialisty z oborů souvisejících s výživou, zejména oborů medicínských. Strukturalisté sociologii jídla věnovali svůj vytříbený cit pro kulturní odlišnosti a struktury a svůj zájem o sociální kontrolu vkusu a chuti. To jim pomohlo vyhnout se nepodloženým závěrům a neprobádaným aspektům (ad hoc závěrům funkcionalistů), ale též biologickému redukcionalismu, implicitně patrnému v etnocentritismu. Signifikanční v této souvislosti jsou etnologické přístupy C. Lévi Strausse, M. Douglase a R. Barthes (Lévi-Strauss 1965, 1968; Douglas 1988; Barthes 1967), kteří dle svých osobních zaměření zkoumali kódy a pravidla, určující preference v přípravě jídla. Jednotlivá díla těchto badatelů zkoumají symbolické akty spojené s jídlem. M. Douglas ku příkladu zkoumá kategorie, související s alimentárními produkty a zvyky a způsoby různých stravovacích a jídelních zvyklostí. Barthes (1967) nabádá k sémiologické analýze jídelních listků, ale i jídelních mýtů v rámci sociologické interpretace (s. 102 cit. d.).

Bourdieu (1979) se soustředil nejen na vaření a záležitosti související s kuchyní, ale i na jídelní vkus a strukturu chuti, týkající se gastronomie, jež implikují rivalitu mezi sociálními skupinami. V této souvislosti zkoumal jev, nazývaný „sociální distance“. Teoretický

přístup P. Bourdieua jakkoli je spřízněn se strukturalismem, nepostrádá historickou sensibilitu. Práce Bourdieua jsou pracemi mezioborovými, jež jej sice řadí mezi strukturalisty, ale můžeme je kvalifikovat jako „evoluční“. E. Levinas se zabývá pohostinností jako základem vztahu k druhému.

Uvedené aktivity (vкус a struktura chuti) jsou analyzovány v problémovém okruhu, nazvaném „kulinářská kultura“. Výraz této kultury je indikován jako soubor vazeb a preferencí, jež jsou manifestovány prostřednictvím kuchyně a gastronomie určitou populací. V analyticko-komparativní perspektivě jsou zde zkoumány difference ve struktuře chuti a vývojové tendence v jídelním vkusu.

V této souvislosti je zajímavý zájem o výzkum skupin, lišících se sociálně a politicky, jež zahrnuje diferenciaci mezi kuchyní tzv. „vybranou“ a chudou“.

Etnologické výzkumy, týkající se kulinářských zvyklostí, přinášejí množství důležitých, velmi různorodých prací v relevanci sociologie velmi nejednotných. Jedná se o diverzifikovanou škálu výzkumů příbuzných disciplín, rozvíjejících se hlavně v Německu, ve východní Evropě a v severských zemích, kde je výzkum jídla situován často mezi dva póly – sociologii a historii. Jsou například analyzovány typické zvyky a jejich difuze – třeba využívání kuchyňských utensilií ve vybavení domácnosti, tj. náčiní, přístrojů, nádobí zejména v pracích prof. Hanse J. Teutberga z University v Münsteru (Teutberg 1994). Analýzy se zaměřují rovněž na styl zásobování domácností: samozásobitelských, či regionálních a sociální distribuce tradičních vzorů vaření, jejich předávání a kultivace mezi generacemi, jakož i předávání zvyků při konzumu jídel. Objevují se práce, zabývající se image jednotlivých potravin, hlavně masa v souvislosti s aférami (nemoc šílených krav).

Byl studován i vývoj věd zabývajících se výživou, jež se konstituovaly do příbuzných disciplín: hlavně dotazníková šetření spotřeby potravin a distribuce alimentárních zvyklostí. V této souvislosti je akcentován vztah mezi výživou a zdravím a jeho význam v určitých zemích, ale též jeho význam v institucionální nutriční politice. Státní nutriční politika je zaměřována obvykle na zlepšování kvality života populace v zájmu redukce onemocnění, zamezování úmrtnosti a zdravotní prevence. Vědecký základ této snahy se často dostává do rozporu s profánní vírou obyvatel té které země. Výzkum této nedůvěry ve „zdravou výživu“ ve vztahu ke zdraví a nemoci se týká hlavně rozvojových zemí, ve kterých nedávno proběhla industrializace, ale i migrantů, kteří přicházejí do západních zemí. Velká část výzkumů uvedeného problémového okruhu je věnována jižní a jihovýchodní Asii, Číně, Africe a Latinské Americe.

Dalším důležitým tématem je analýza vztahu mezi výživou a zdravím v západních zemích a porušování tohoto vztahu. Jde vlastně o defekty v příjmu jídla. Mentální anorexie a bulimie jsou onemocnění převážně ženská a jsou studována obory medicínskými, psy-

chiatrickými a psychologickými. Málo zájmu jim je věnováno ze strany sociologie, i když jde o poruchy zejména sociální.

V této souvislosti je možné právem se domnívat, že moderní feminismus se přes svůj rozmach podílí na disharmonii, týkající se konvenční role po staletí přisuzované ženám, u nichž v současné době dochází ke konfliktům. V extrémních případech je problém řešen autistickým příjmem potravy. Dlouho bylo veřejnosti sugеровано, že nárůst poruch příjmu potravy souvisí s obecnou perspektivou rozvoje společnosti. Zdálo se, že je logickou prolongací, jakkoli perverzní, „civilizování“ chuti k jídlu, jež je nezbytná. Jakoby byla garantována stavem, kdy individuum ztrácí kontrolu nad příjmem potravy.

V širším měřítku je však konstatována v souvislosti s jídem existence sociálních norem (regulativů), zejména v industrializovaných společnostech. Normy a zvyky působí restriktivně na příjem potravy. Například jsou popsány normy a zvyky, se kterými se setkáváme zcela pravidelně u sociálně „vyšších“ tříd, jejichž výživa je nejen velmi diferencovaná, ale zároveň je zde akceptována experimentální strava. Konstatuje se dále, že ženy jedí méně než muži, jejich strava odpovídá více jejich dimenzím, a jedí diferencovanější jídla a produkty. Práce historiků a etnologů v tomto kontextu pak vypovídají v širším měřítku a na globálnější úrovni. Ve výzkumech jsou reflektovány zejména tři výrazné polaroty:

- 1) nedostatek jídla a nadbytek spojený s plýtváním,
- 2) pústy, jídelní obřady a slavnosti,
- 3) chudoba a bohatství.

Uvedená oscilace mezi hojností a chudobou kontrastuje rovněž s persistencí, chudobou a nejistotou v zásobování a příjmem jídla v chudých oblastech světa. Otevřenou otázkou zůstává reflexe technického pokroku ve výrobě, pěstování plodin a chovu zvířat a uchovávání potravinářských produktů v souvislosti s rozvojem technických postupů při industrializaci zemědělství a potravinářského průmyslu a prodeje. Tomuto tématu věnoval rozsáhlou práci Mitterauer (1992). Důsledky kolonialismu, nástup velmocí a rozpad koloniální soustavy se kromě jiného projevíly v difuzi a popularitě importovaných jídel v nových teritoriích v důsledku působení nových migrantů v Evropě a v Americe (z Číny, Mexika, Tchajvanu). To vše se rychle rozvinulo a umožnilo vznik nových institucí a rozdílných forem sociální organizace, která umožnila konstituování dalších efektivních kontextů. V nich má nezastupitelné místo i inovace alimentárního konzumu: obliba nových jídel v nových typech institucí s fast foody (např. čínské restaurace, mexické stánky s občerstvením, Mac Donald's, Ost-See, Pizzerie aj.), jež jsou často předmětem kritiky (Mac Donald's).

Jaká je situace v industrializovaných zemích? Sociální kontexty, týkající se jídla, je možno shrnout do tří základních okruhů:

Příprava jídla mimo domov, v restauračních zařízeních, je například ve Francii doménou specializova-

ných šéfkuchařů (chefs cuisiniers spécialisés). Restauranty, které zde existovaly již před Revoluční, udržují dlouholetou tradici „jídla mimo domov“. Viz filosofka Martina Schepelemonová: „Žiju v Dánsku“ (Literární noviny, 37, 1994, s. 4): „...Lidé si pomalu zvykají setkávat se po francouzsku i mimo zdi svého bytu, nevaří a nesmaží pro hosty doma: porušují tak zvyk nekonečných návštěv a nekonečných loučení“.

Ve Francii, a odtud se rozšířila „móda“ i do jiných zemí, převládají muži v profesi šéfu kuchyně v restauracích již více než 150 let. Jacques Le Goff (1984) to vysvětluje jako důsledek dvorské společnosti.

Druhým okruhem je výchova a vzdělávání žen, jež předurčuje jejich sociální roli v domácnosti, kde působí jako manželky nebo paní domu, a kromě jiného jsou „odpovědné“ za jídlo. Tento „zvyk“ je v současné době opět v kurzu a ženy se staví jako „seín de foyer“. Opět připravují jídlo, jsou odpovědné za organizaci kuchyně a chod domácnosti. Tato konvence přetrvává a je aktuální i tehdy, když ženy pracují a jsou zaměstnány mimo domov. Přes všechny poválečné proklamace o domácí „rovnosti“ mezi partnery a o demokracii v domácnosti dokazují sociologické výzkumy z let osmdesátých, že ženy stále pokračují ve své existenci „ochránkyň rodinného krbu“, „strážkyně“ zdraví rodiny a „rodinné harmonie“ tím, že vykonávají a zajišťují větší část prací a činností spojených s plánováním, nakupováním, zásobováním, přípravou a vařením takových jídel, která korespondují s chutí a vkusem ostatních členů rodiny. To, že muži i ženy oceňují a satisfikují preference žen při práci v domácnosti, jen podtrhuje hranice jejich domácí autonomie.

Třetím problémovým okruhem jsou jakési „uzavřené“ instituce. Jde o oblast péče o nemocné a staré lidi v nemocnicích, LDN, domovech důchodců, penzionech apod., což není věc ani veřejná, ani soukromá. Sociologické výzkumy, jež jsou v této oblasti dosud vzácné, se týkají výživy a praktického stravování v této oblasti (např. sociální significance, autonomie a svobody v možnosti vybrat si příslušné jídlo, jakož i dobu, kdy je možno jej sníst apod.). Uvedené restriktce v institucích, které zasahují do svobodného výběru svých členů s kým nebo bez koho chtějí jíst, souvisí se základní otázkou vztahu a souvislosti jídla s lidskou příslušností k sociální skupině. Tato příslušnost je sociálním fenoménem, jenž je charakterizován diádou: příslušností člověka ke společnosti a společnosti k člověku.

Jídlo právě tak symbolizuje na jedné straně sdílení, působící proti odcizení, na druhé straně však není jídlo též ničím jiným než pouhým provizorním prvkem sociální participace....

JÍDLO A JEHO REFLEXE V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH V ČECHÁCH

Produkce českých prací, zabývajících se jídlem, stravou a stravovacími zvyklostmi z hlediska sociálních věd, je relativně podivuhodně sporá. Jejich nedo-

statek je patrný dokonce i v etnografii, jejímž *raison d'être* bylo po řadu let spíše pečlivé sledování a zaznamenávání právě specifických projevů lidské kultury. Od vzniku tohoto oboru u nás byly zaznamenávány poklady lidové architektury, rituály či rodinné a výroční obyčeje, mravy a zvyky, ale jídlo, strava – tato relativně konzervativní složka kultury, působící většinou skrytě, v intimitě rodiny – byla až do počátku 20. století poněkud opomíjena. V posledních čtyřiceti letech byl zde zřejmý i politický vliv v preferencích „lidové kultury“, „dělnické kultury“ či kontextů „sociálních nerovností“ mezi obyvateli apod.

Obdobně tomu bylo i v sociologii venkova a zemědělství, jež se s výjimkou prací Tomáše Čepa (1934), věnovaných životní spotřebě zemědělské rodiny (publikované pod názvem *Životní spotřeba zemědělské rodiny jako sociologický problém*. Brno, Novina, 1934, 72 s.) a předválečných prací J. Součka, zabývajících se stravou rodin v příměstských oblastech Prahy z hlediska sociologického, problematice jídla příliš nevěnovala. Také Antonín Slanina vydal v roce 1933 spisek *Stravování zemědělců u srovnání se stravováním úředníků, zřizenců a dělníků v edici Zemědělského ústavu účetnicko-správního v Praze* (27 s.).

Je zřejmé, že analýza stravy, jídelních zvyklostí a ekonomiky domácnosti v souvislosti s jídlem (samozásobitelství a další otázky) nespočívá pouze v sepsování jídelníků v některých rodinách některé lokality a v jejich zakládání do archivů. Spočívá spíše ve snaze hledat zde celou řadu souvislostí, jež zdánlivě se stravou, s jídlem na první pohled nesouvisí, ale mají souvislost s politickými změnami, tedy i se sociálním životem lidí v lokalitě, jejich ekonomickým a sociálním statutem, životním stylem, se vztahy mezi generacemi v rodině, se sousedy apod.

V dílech předních českých etnografů nacházíme podnětné údaje, reflektující kontext stravy a jídla v českých dějinách. Vzpomeňme v té souvislosti díla historika Zikmunda Wintera (1846–1912), jehož analýza každodenního života v období renesance zahrnovala podrobné analýzy stylu života, bydlení, řemeslnou práci, ale i vaření a stolování v uvedené době. Historické práce publikované pod názvem *Kuchyně a stůl našich předků* (1892) nebo *Z rodiny a domácnosti staročeské* (1911–1924) či *Šat, strava a lékař v XV. a XVI. věku* (1913) jsou toho dokladem, mnohdy zapomenutým.

Představitel české etnografie Čeněk Zíbrt (1864–1932) se ve svém oboru, věnovaném kulturní historii, zabýval rovněž stravou. Srovnávací analýzu evropských kuchyní začlenil do spisu *Staročeské umění kuchařské* (1927). Zkompletoval dle vzniku sbírky kuchařských receptů šlechtických kuchyní. Zajímavým dílem v uvedeném kontextu je jeho spis *Česká kuchyně za doby nedostatku před sto lety* (1917). Lidové kuchyni Zíbrt věnoval knihu o rodinných a výročních obřadech *Veselé chvíle v životě lidu českého* (1950).

Karel Chotek (1881–1967), představitel další generace etnografů, zpracoval teoretický text o výživě pro

Československou vlastivědu (1936). Analyzoval základní typy lidové stravy na našem území, její krajo-
vou diferencovanost a vzájemné ovlivňování a přejímání
v důsledku sociální migrace.

Výzkumem stravy a jídla z hlediska nutričního
a pragmatického (recepty) se zabývala s pozoruhodnou
šíří Marie Ůlehlová-Tilschová (1896–1978). Zajímavé
je, že za nutričně ideální považovala selskou stravu,
a také na ní navazovala při hledání základů správné
výživy. Tato autorka hojně publikovala v knihách,
článcích a odborných studiích ve snaze ovlivnit jídel-
níček širší veřejnosti.

V poslední době je pravidelně citována i v časopi-
sech s tematikou sociální ekologie (Poslední generace,
Duha, Brno, rok 1995, 1996) nejrozsáhlejší práce M.
Ůlehlové-Tilschové Česká strava lidová (1945). Auto-
rka v této práci hodnotí vývoj stravy od nejstarších dob
do současnosti z hlediska zdravé výživy. Je zde zachy-
ceno cenné množství faktografického materiálu dobo-
vého ze všech regionů republiky. V České stravě lido-
vé vycházela mimo jiné též z výsledků výzkumné
ankety, kterou realizovala prostřednictvím Lidových
novin. Využila rovněž starší národopisné i historické
práce. Výsledkem je souhrnná práce, obsahující bohaté,
pečlivě uspořádané faktografický materiál, dodnes
nepřekonaná.

Lékař Ladislav Kaizl (1898–1957) vydal koncem
druhé světové války dílo Lidová výživa I. Strava
v Podkrkonoší (1944). Autor porovnával různé typy
stravy jednotlivých sociálních vrstev (měšťanů, tkalců,
dělníků, chalupníků...) a sledoval difference mezi jed-
notlivými lokalitami v Podkrkonoší.

Mezi moravskými etnografy vyniká v oblasti analýz
lidové stravy regionu jihomoravského pohraničí Miro-
slava Ludvíková (1923). V roce 1968 vydala monog-
rafii Lidová strava na Kloboucku a Žďánicku.

Českou etnografii oblasti analýz stravy nejvýrazněji
zastupuje Jarmila Šťastná (1931), jejíž subkapitola
„strava“ v oddílu III – „Hmotná kultura“ v díle Česká
lidová kultura (1968, s. 185–195) je historickým přeh-
ledem stravovacích zvyklostí v Čechách. V Jihočeské
vlastivědě (1987) publikovala podrobnou stat o krajo-
vých zvláštностech místní lidové stravy. Zabývá se
stravou dalších oblastí naší republiky. V knize Lidové
pečivo v Čechách a na Moravě (1988 zpracováno ve spo-
lupráci s Ludmilou Prachařovou) se zabývá historií peč-
iva, jeho funkci a významem v každodenním životě lidí.

Region Valašska podrobně analyzoval z hlediska
dějin jídelní kultury, ale i ekonomiky domácnosti, et-
nograf Jaroslav Štíka. Zkoumal mimo jiné i „vceňovací
operáty“ na Valašsku z let 1863, získával poznatky
prostřednictvím vlastních výzkumů, anket apod. Vý-
sledky shrnul v rozsáhlé práci Lidová strava na Valaš-
sku (1980).

Slovenská socioložka Iveta Radičová (1993),
která zkoumala životní úroveň obyvatel Slovenska ve
srovnání s ostatními zeměmi bývalého východního blo-
ku, zahrнула do svých výzkumů i tzv. domácí hospo-
dářství.

Uvádí, že po roce 1989 přestal rozmach domácího
hospodářství vyvolávat polemiku. Byla to možnost, jak
uspokojovat potřeby či dokonce zvyšovat životní úro-
veň „látáním“ děr, způsobených ekonomikou. Domácí
hospodářství je označováno pojmy druhá, třetí, čtvrtá,
či stínová ekonomika. Na Slovensku podle Radičové
patří k samozásobitelským rodinám šest desetin popu-
lace. V roce 1989 bylo mezi vlastníky zahrady 16 %
těch, kteří vydávali na stravu méně než polovinu ve
srovnání s ostatními. Zahrada se využívala zejména na
vypěstování potravin: vlastnictví zahrady a půdy je na
Slovensku významným ekonomickým faktorem a důle-
žitou „sociální jistotou“.

Problematicke stravy z hlediska etnografie a do jisté
míry i sociologie se podrobně věnuje Jiřina Todorovo-
vá. Lidovou stravu Rožmitálska a Poděbradska (1978)
analyzovala ve své diplomové práci Příspěvky k mate-
riální kultuře středních Čech. Koncem osmdesátých let
se zabývala analýzou stravy plzeňských dělníků ve 20.
a 30. letech (1978).

V práci Sociální souvislosti stravovacích zvyklostí
(Situace v příměstských obcích Prahy v meziválečném
období, 1993) se zaměřila na jídlo a jeho stereotypy
v souvislosti se socioprofesi příslušnosti žitelů ro-
din, to vše na základě dlouhodobého terénního výzku-
mu v příměstských, charakterem venkovských obcích
Nebošice, Chodov, Šeberov, v lokalitách Třebotov
a Kuchařky, Klíčany, Vodochody, Hoštice, Čelákovice,
Přibonice.

Etnografka Ludmila Landová se ve své diplomové
práci zabývá rovněž příměstskou oblastí Prahy: Strava
v obci Dubeč v meziválečném období (1995). Pro-
střednictvím „informátorek“ v obci a jejich vyprávění,
tedy „příběhů“ o jídle, zpracovala zajímavou analýzu
zaměřenou na fakt, zda a jak se změnila stravovací
zvyklosti u venkovského obyvatelstva. Uvádí, že stra-
va na vesnici bývala považována za nejkonzervativněj-
ší složku kultury až do počátku 20. století, kdy jí patrně
byla. Klíčovými kapitolami práce jsou Strava běžného
týdne a Strava rodinných a výročních obřadů. Autorka
konstatuje, že zemědělci v meziválečném období zůsta-
vali poměrně konzervativní, ale díky „přistěhovalcům“
– živnostníkům a dělníkům – získali větší rozmanitost
potravinářského zboží v místních obchodech na straně
jedné a větší možnosti prodeje svých potravinářských
přebytků v místě bydliště na straně druhé.

V poslední době jsou realizovány některé diploma-
vé práce na České zemědělské univerzitě v Praze, za-
bývající se kupříkladu samozásobitelstvím na vesnici
v rámci studia sociální ekologie a sociologie venkova
na katedře humanitních věd. Příkladná je práce studen-
tky Marie Smatanové Samozásobitelství v rodinách
spolužáků (1995).

Brněnská socioložka Hana Librová se problemati-
kou jídla zabývá v souvislosti se skromným životním
stylem, zejména ve vlastních empirických výzkumech,
které shrnula v práci Pestří a zelení (1994).

Jídla se dotýká i bakalářská práce studentky katedry
sociologie FSV UK Idy Peřinové: Jó, tak to bylo mi-

lánku (1994), zpracovaná formou biografického vyprávění autorčiny babičky.

Původu jídla, jeho prodeje, přebujelého konzumu, vlivu i imagologie na reklamy a manipulace konzumenta si všimá ve svých pracích brněnský Jan Keller.

Výživovou a potravinovou politikou se zabývá Olga Štiková, jejíž publikace, zabývající se ročními přehledy objemu i struktury spotřeby potravin, vývojem spotřebitelských cen, i váhou samozásobitelství, jsou významným přínosem.

Paradoxně nejzasvěcenější a nejzajímavější práci z poslední doby, zabývající se též jídlem na české vesnici, byla stať norské kulturní antropoložky Haldis Haukanes, vytěžená ze čtrnáctiměsíčního studijního pobytu na jihočeské vesnici Lipina, publikovaná v *The Anthropological Journal* (2, 1994, No. 1. – v překladu V. Dvořákové: *S-Obzor*, 3, 1994, č. 2, s. 14–20 pod názvem: Jaká je naše schopnost přizpůsobit se rychlé změně?). V ní se prolíná pohled sociologický, kulturně antropologický i politologický.

Je nepochybné, že se různými aspekty jídla zabývá řada dalších autorů, které jsme v této stati nepostihli.

ZÁVĚRY

V souvislosti s jídlem a stravou zůstává na vědecké úrovni otevřená celá řada otázek z hlediska sociologie, etnografie či sociální ekologie. Jde o zmapování „technického zázemí jídla“, tedy historii vybavení domácnosti, jde i o „další osud“ jídla po jeho výrobě, tj. jeho zpracování, přípravu a prodej, o analýzu aktivit populace, již je samozásobitelství, jež dotuje ekonomiku hmotně, ale též sociálně. V neposlední řadě jde o aktivitu ekologickou, spočívající v recyklaci vedlejších

produktů domácnosti a šetrném vztahu k přírodě jako výraz skromnějšího životního stylu.

LITERATURA

- ALVENSLEBEN, R. v.: Die Imageprobleme bei Fleisch. *Berichte über Landwirtschaft*, 73, 1995 (1): 65–81.
- BARTHES, R.: Nulový stupeň rukopisu. *Základy sémiologie*. Praha, Č.S., 1967, 145 s.
- BERRY, W.: *Pleasure of Eating*. *Resurgence*, 1991, 146: 14–16.
- BOURDIEU, P.: *La Distinction*. Paris, le Minuit, 1979.
- DOUGLAS, M.: *Complexité culturelle: cuisine et société*. Paris, Sociétés 19, 1988.
- ELIAS, N.: *The Court Society*. Oxford, Blackwell 1969.
- LE GOFF, J.: *Kultura středověké Evropy*. Odeon, 1991, 747 s.
- LÉVI-STRAUSS, C.: *L'origine de manieres de table: Mythologiques III*. Paris, 1968.
- LÉVI-STRAUSS, C.: *Le triangle culinaire*. *L'Arc* 26, 1965.
- MITTERAUER, M.: *Familie und Arbeitsteilung. Historisch-vergleichende Studien*. Wien, Bellau 1992, 226 s.
- PETŘÍČEK, M.: *Metafyzika a E. Levinas*. In: *Úvod do současné filosofie*. Praha, Hermann a s. 1992: 157–173.
- RADIČOVÁ, J.: Sociální potenciál podnikavosti a přijímání ekonomické reformy. *Sociol.*, 25, 1993 (4–5): 400–406.
- SIMMEL, G.: *Soziologie der Mahlzeit. Der Zeitgeist*. *Berliner Tageblatt*, 1910.
- TEUTEBERG, H. J.: *Die Veränderung der hausfraulichen Küchenarbeit unter dem Einfluss der Industrialisierung*. Münster, Universität, 1994, 227 s.
- VEBLEN, T.: *The Theory of the Leisure Class*. New York, Mentor 1953.

Ing. Věra Dvořáková, CSc., Česká zemědělská univerzita, Praha, Česká republika

**Subscription list
of scientific journals published in 1997
in the Institute of Agricultural and Food Information,
Prague, Czech Republic**

In this institute scientific journals dealing with the problems of agriculture and related sciences are published on behalf of the Czech Academy of Agricultural Sciences. The periodicals are published in the Czech or Slovak languages with abstracts in English or in English with abstracts in Czech or Slovak.

Journal	Number of issues per year	Yearly subscription in USD (including postage)	
		Europe	overseas
Rostlinná výroba (Plant Production)	12	170,-	177,-
Živočišná výroba (Animal Production)	12	170,-	177,-
Zemědělská ekonomika (Agricultural Economics)	12	170,-	177,-
Lesnictví – Forestry	12	170,-	177,-
Veterinární medicína (Veterinary Medicine – Czech)	12	132,-	138,-
Potravinářské vědy (Food Sciences)	6	76,-	80,-
Zemědělská technika (Agricultural Engineering)	4	51,-	53,-
Ochrana rostlin (Plant Protection)	4	51,-	53,-
Genetika a šlechtění (Genetics and Plant Breeding)	4	51,-	53,-
Zahradnictví (Horticultural Science)	4	51,-	53,-

Please send your order to the address: Editorial Office of scientific journals
Ústav zemědělských a potravinářských informací
(Institute of Agricultural and Food Information)

Slezská 7
120 56 Praha 2
Czech Republic

Subscriptions to be sent to Acc. No. 86335-011/0100, KB nám. Míru, Praha 2

POKyny PRO AUTORY

Časopis uveřejňuje původní vědecké práce, krátká sdělení a výběrově i přehledné referáty, tzn. práce, jejichž podkladem je studium literatury a které shrnují nejnovější poznatky v dané oblasti. Práce jsou uveřejňovány v češtině, slovenštině nebo angličtině. Rukopisy musí být doplněny krátkým a rozšířeným souhrnem (včetně klíčových slov).

Autor je plně odpovědný za původnost práce a za její věcnou i formální správnost. K práci musí být přiloženo prohlášení autora o tom, že práce nebyla publikována jinde.

O uveřejnění práce rozhoduje redakční rada časopisu, a to se zřetelem k lektorským posudkům, vědeckému významu a přínosu a kvalitě práce.

Rozsah vědeckých prací nemá přesáhnout 15 stran psaných na stroji včetně tabulek, obrázků a grafů. V práci je nutné používat jednotky odpovídající soustavě měrových jednotek SI (ČSN 01 1300).

Vlastní úprava rukopisu má odpovídat státní normě ČSN 88 0220 (formát A4, 30 řádek na stránku, 60 úhozů na řádku, mezi řádky dvojité mezery), k rukopisu je vhodné přiložit disketu s prací pořízenou na PC v některém textovém editoru, nejlépe v T602, a s grafickou dokumentací. Tabulky, grafy a fotografie se dodávají zvlášť, nepodlepují se. Na všechny přílohy musí být odkazy v textu.

Pokud autor používá v práci zkratky jakéhokoliv druhu, je nutné, aby byly alespoň jednou vysvětleny (vypsány), aby se předešlo omylům. V názvu práce a v souhrnu je vhodné zkratky nepoužívat.

Název práce (titul) nemá přesáhnout 85 úhozů. Jsou vyloučeny podtituly článků.

Krátký souhrn (Abstrakt) je informačním výběrem obsahu a závěru článku, nikoliv však jeho pouhým popisem. Musí vyjádřit všechno podstatné, co je obsaženo ve vědecké práci, a má obsahovat základní číselné údaje včetně statistických hodnot. Musí obsahovat klíčová slova. Nemá překročit rozsah 170 slov. Je třeba, aby byl napsán celými větami, nikoliv heslovitě. Je uveřejňován a měl by být dodán ve stejném jazyce jako vědecká práce.

Rozšířený souhrn (Abstract) je uveřejňován v angličtině, měl by v něm být v rozsahu cca 1–2 strojopisných stran komentovány výsledky práce a uvedeny odkazy na tabulky a obrázky, popř. na nejdůležitější literární citace. Je vhodné jej (včetně názvu práce a klíčových slov) dodat v angličtině, popř. v češtině či slovenštině jako podklad pro překlad do angličtiny.

Úvod má obsahovat hlavní důvody, proč byla práce realizována a velmi stručnou formou má být popsán stav studované otázky.

Literární přehled má být krátký, je třeba uvádět pouze citace mající úzký vztah k problému.

Metoda se popisuje pouze tehdy, je-li původní, jinak postačuje citovat autora metody a uvádět jen případné odchylky. Ve stejné kapitole se popisuje také pokusný materiál.

Výsledky – při jejich popisu se k vyjádření kvantitativních hodnot dává přednost grafům před tabulkami. V tabulkách je třeba shrnout statistické hodnocení naměřených hodnot. Tato část by neměla obsahovat teoretické závěry ani dedukce, ale pouze faktické nálezy.

Diskuse obsahuje zhodnocení práce, diskutuje se o možných nedostacích a práce se konfrontuje s výsledky dříve publikovanými (požaduje se citovat jen ty autory, jejichž práce mají k publikované práci bližší vztah). Je přípustné spojení v jednu kapitolu spolu s výsledky.

Literatura musí odpovídat státní normě ČSN 01 0197. Citace se řadí abecedně podle jména prvních autorů. Odkazy na literaturu v textu uvádějí jméno autora a rok vydání. O seznamu se zařadí jen práce citované v textu. Na práce v seznamu literatury musí být odkaz v textu.

Na zvláštním listě uvádí autor plné jméno (i spoluautorů), akademické, vědecké a pedagogické tituly a podrobnou adresu pracoviště s PSČ, číslo telefonu a faxu, popř. e-mail.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Original scientific papers, short communications, and selectively reviews, that means papers based on the study of technical literature and reviewing recent knowledge in the given field, are published in this journal. Published papers are in Czech, Slovak or English. Each manuscript must contain a short and a longer summary (including the key words).

The author is fully responsible for the originality of his paper, for its subject and formal correctness. The author shall make a written declaration that his paper has not been published in any other information source.

The board of editors of this journal will decide on paper publication, with respect to expert opinions, scientific importance, contribution and quality of the paper.

The paper extent shall not exceed 15 typescript pages, including tables, figures and graphs.

Manuscript layout shall correspond to the State Standard ČSN 88 0220 (quarto, 30 lines per page, 60 strokes per line, double-spaced typescript). A PC diskette should be provided with the paper, written in an editor program, preferably T602, and with graphical documentation. Tables, figures and photos shall be enclosed separately. The text must contain references to all these annexes.

The title of the paper shall not exceed 85 strokes. Subtitles of the papers are not allowed either.

Abstract is an information selection of the contents and conclusions of the paper, it is not a mere description of the paper. It must present all substantial information contained in the paper. It shall not exceed 170 words. It shall be written in full sentences, not in form of keynotes, and comprise base numerical data including statistical data. It must contain key words. It should be submitted in English and if possible also in Czech or Slovak.

Introduction has to present the main reasons why the study was conducted, and the circumstances of the studied problems should be described in a very brief form.

Review of literature should be a short section, containing only literary citations with close relation to the treated problem.

Only original method shall be described, in other cases it is sufficient enough to cite the author of the used method and to mention modifications of this method. This section shall also contain a description of experimental material.

In the section **Results** figures and graphs should be used rather than tables for presentation of quantitative values. A statistical analysis of recorded values should be summarized in tables. This section should not contain either theoretical conclusions or deductions, but only factual data should be presented here.

Discussion contains an evaluation of the study, potential shortcomings are discussed, and the results of the study are confronted with previously published results (only those authors whose studies are in closer relation with the published paper should be cited). The sections Results and Discussion may be presented as one section only.

The citations are arranged alphabetically according to the surname of the first author. References in the text to these citations comprise the author's name and year of publication. Only the papers cited in the text of the study shall be included in the list of references. All citations shall be referred to in the text of the paper.

If any abbreviation is used in the paper, it is necessary to mention its full form at least once to avoid misunderstanding. The abbreviations should not be used in the title of the paper nor in the summary.

The author shall give his full name (and the names of other collaborators), academic, scientific and pedagogic titles, full address of his workplace and postal code, telefon and fax number or e-mail.

OBSAH – CONTENT

Hraba J., Lorenz F. O., Pechačová Z., Wan-ning Bao: Comorbidity in the Czech Republic: a preliminary study – Souběhy poruch v České republice. Předběžná studie	1
Hudečková H., Lošťák M.: Reakce na globalizační výzvu v českém zemědělsko-potravinářském komplexu – Reactions to the globalization challenge in the Czech agro-food complex	15
ZE ZAHRANIČÍ – FROM ABROAD	
Bonanno A., Constance D.: Světové potravinářské korporace a stát: případ Ferruzzi – Global food corporations and the state: the Ferruzzi case	27
INFORMACE – INFORMATION	
Dvořáková M.: Vývoj zahraniční spolupráce na Provozně ekonomické fakultě České zemědělské univerzity v Praze.....	41
PŘÍLOHA – SUPPLEMENT	
Dvořáková V.: Reflexe jídla v sociálních vědách.....	43